

TREBALL FINAL DE MÀSTER

ESPAIS 0-3: Salut, estimulació i vincle per a famílies amb infants en situació de vulnerabilitat social.

Estudi de seguiment al llarg de la implementació del projecte pilot “Espais Infantils 0-3: Projecte de suport a la infància en famílies en situació de vulnerabilitat social a causa de la pobresa”

Màster en Lideratge de la Innovació Pedagògica i Direcció de Centres Educatius

Autora: Pia Elisabet Domènech Prats

Tutor: Jordi Díaz Gibson

Blanquerna - Universitat Ramon Llull

Curs 2022-2023

ESPAIS 0-3: Salut, estimulació i vincle per a famílies amb infants en situació de vulnerabilitat social.

Estudi de seguiment al llarg de la implementació del projecte pilot “Espais Infantils 0-3: Projecte de suport a la infància en famílies en situació de vulnerabilitat social a causa de la pobresa”.

Pia Elisabet Domènech Prats

Universitat Ramon Llull

Resum

La recerca presenta el seguiment del projecte pilot “Espais Infantils 0-3” que ha estat implementat en 20 entitats col·laboradores del Programa CaixaProinfància repartides en 9 regions de l'Estat espanyol. Mitjançant una metodologia qualitativa d'estudi de casos múltiple, s'analitza el desenvolupament de les diferents experiències identificant els facilitadors i els condicionants en la implementació d'aquest. A causa de la continuïtat de l'estudi, els resultats que es presenten en aquesta primera fase han estat extrets de 8 casos repartits entre Catalunya (3), Andalusia (3) i Canàries (2), que revelen una primera aproximació dels factors influents per a la millora del programa, i condueixen a establir un model eficaç i sostenible d'atenció a l'etapa 0-3 dins el programa CaixaProinfància.

PARAULES CLAU. *Petita infància, Família, Espais familiars, Vulnerabilitat, Acció socioeducativa integral, Treball en xarxa.*

Summary

This research presents a report of the project “Early childhood centers 0-3”, implemented in 20 different entities involved in the CaixaProinfancia Programme, distributed among 9 regions of the Spanish state. Using a qualitative methodology of multiple case study, the development of the different experiences is analyzed, identifying the facilitators and constraints in their implementation. Due to the continuity of the study, the results presented in this first phase have been extracted from 8 cases distributed among Catalonia (3), Andalusia (3), and the Canary Islands (2). These cases provide an initial approximation of the influential factors for improving the program, leading to the establishment of an effective and sustainable model for stage 0-3 in the CaixaProinfancia Programme.

KEYWORDS. *Young children, Family, Family spaces, Vulnerability, Bond, Parental competencies, Comprehensive socio-educational action, Network collaboration.*

1. Introducció

L'impacte econòmic i social derivades de la pandèmia de la Covid-19, així com les conseqüències del conflicte d'Ucraïna i l'escalada de la inflació, situada al nivell de fa gairebé 40 anys, han provocat un clar empitjorament de les ja prou devastadores condicions de vida de les persones que viuen en entorns de pobresa i vulnerabilitat social.

Espanya ha estat al llarg de les últimes dècades, un dels països de la Unió Europea amb més desigualtat social (Fundació "la Caixa", 2022) i gràcies a l'últim informe presentat el mes d'octubre de 2022 pel Govern d'Espanya (Estado de la pobreza en España. Seguimiento de los indicadores de la Agenda UE 2030: 2015-2022), sabem que l'any 2021 un total de 13,1 milions de persones (el 27,8% de la població espanyola) estaven en risc de pobresa i/o exclusió social. Alhora, els indicadors de la taxa AROPE¹, ens han permès afirmar que la situació no és homogènia per a totes les persones. Segons aquestes dades, les famílies amb fills són les més afectades del nostre territori i d'aquestes, es destaca la debilitat de les que tenen infants entre els 0 i els 3 anys i les llars monoparentals, amb taxes de risc de pobresa per sobre del 25% (ARPE, 2021). Així, el nivell de pobresa infantil a Espanya és el tercer més alt de tota la Unió Europea (el primer de l'Eurozona), on 2,6 milions de nens, nenes i adolescents (que representen el 31,8% del total), es troben en risc de pobresa i/o exclusió social segons les dades de l'Eurostat (2021). Des d'aquí, cal destacar que les darreres investigacions sobre el desenvolupament infantil en els primers anys de vida (McLaughlin i Rank, 2018; Wilkinson i Pickett, 2019), confirmen que les múltiples mancances materials i psicosocials associades a la situació de vulnerabilitat i pobresa durant aquesta etapa, tenen conseqüències directes en el desenvolupament físic, emocional i cognitiu dels infants, posant en joc el seu futur i el de les properes generacions (Unicef, 2014; Pérez-Escamilla, Rizzoli-Córdoba, Alonso-Cuevas, i Reyes-Morales, 2017). Per consegüent, l'atenció i l'educació de qualitat a les primeres etapes de vida així com la construcció de vincles familiars positius, es defineixen com els aspectes més rellevants en la compensació de desigualtats d'origen i la generació d'oportunitats educatives, millorant les probabilitats d'èxit escolar en les etapes posteriors (Mancebón et al., 2018) i reduint les diferències socials al llarg de la vida (Cebolla-Boado et al. 2017; Save the Children, 2014; Kautz et al. 2016).

Tot i disposar de dades tan evidents i un gran ventall d'estudis que destaquen la importància dels primers anys de vida, el sistema espanyol de suport a les famílies es troba actualment, entre els menys desenvolupats del nostre entorn europeu, on les mesures de suport públic no ofereixen una cobertura adequada ni a l'elevat nivell de pobresa infantil, ni al cost de la criança en el territori (OECD, 2021). Com a resposta a aquesta problemàtica, s'han anat desenvolupant polítiques i serveis des de diferents àmbits i nivells de l'administració per atendre les famílies i els infants a l'etapa 0-3, però les dades demostren que a dia d'avui, l'atenció és desigual i insuficient (Palomera, 2022). La provisió d'educació i atenció de qualitat durant els primers anys de vida té la capacitat d'interrompre els cicles de pobresa i exclusió, generant un efecte positiu i de llarga durada en el desenvolupament i benestar dels infants, així com en les seves famílies, la qual cosa es tradueix en un impacte beneficiós per a tota la societat (Educo, 2022). Malgrat tot, aquestes propostes continuen mancants de finançament i la seva execució és desigual i insuficient en el nostre territori.

¹ AROPE (At risk of poverty or social exclusion) | Indicador comparatiu i multifactorial emprat per avaluar la població en risc de pobresa o exclusió social en els diferents països de la Unió Europea.

En aquesta línia, la Unió Europea, amb la finalitat d'impulsar la recuperació de l'economia després de la pandèmia causada per la COVID-19, va posar en marxa l'any 2021 el Fons de Recuperació Next Generation EU, l'element central del qual és el Mecanisme de Recuperació i Resiliència, establert per el Reglament (UE) 2021/241 del Parlament Europeu i del Consell, de 12 de febrer del 2021. Així, mitjançant el finançament concedit al Reial Decret 378/2022, de 17 de maig, en el marc del Pla de Recuperació, Transformació i Resiliència finançat pel Ministeri d'Inclusió, Seguretat Social i Migracions amb fons del programa Next Generation EU, la Fundació "la Caixa" ha impulsat el Projecte pilot **"Espais Infantils 0-3: Projecte de suport a la primera infància en famílies en situació de vulnerabilitat social a causa de la pobresa", d'ara en endavant "Projecte 0-3"**. Aquest, és una aposta valenta i decidida per escoltar, avançar i millorar en la mesura del possible, les intervencions socioeducatives del nostre territori amb aquesta població, amb el propòsit últim de trencar amb la transmissió de la pobresa d'una generació a la següent, vetllant pel benestar i la igualtat d'oportunitats dels infants i les famílies en situació de vulnerabilitat i exclusió social. Tenint presents tant la rellevància d'aquestes iniciatives en el nostre territori en un moment com l'actual, com les oportunitats i possibilitats que presenta el Projecte 0-3, aquest estudi té com a objectiu fer un seguiment de l'execució del projecte pilot. Creiem que és important destinar esforços a analitzar i comprendre el procés d'implementació i desenvolupament, més enllà de la sòlida teoria que sustenta el seu enfocament. Així, el present estudi analitzarà 8 dels casos participants en el projecte, a través de 24 entrevistes i observacions en directe en 8 ciutats diferents del territori Espanyol. Davant aquest escenari, considerem que l'estudi en profunditat de l'experiència ajudarà a identificar aquelles variables que contribueixen a millorar els programes d'atenció a la primera infància i, esdevenir una plataforma per reformular i oferir millores, avançant cap a recursos de suport i acompanyament professional en xarxa, que prioritzin les mesures preventives i garanteixin l'accés igualitari a les oportunitats i les proteccions per a tots els infants.

2. Marc teòric

2.1 Estat de la pobresa infantil i familiar

La situació actual de la pobresa a Espanya continua sent una qüestió preocupant, el país segueix sent un dels que presenta més desigualtat dins la Unió Europea i informes com els de la Fundació "la Caixa" (2022) indiquen que les diferències entre les rendes més altes i més baixes han crescut significativament en els últims anys, fet que aquesta realitat sigui encara més alarmant. Segons les últimes dades disponibles, el 2020, el 21,1% de la població espanyola estava en risc de pobresa o exclusió social, el que suposa uns 10,2 milions de persones. A més, l'índex de Gini (Institut Nacional d'Espanya, INE), que mesura la desigualtat, se situa al 0,33, cosa que indica que la bretxa entre rics i pobres és elevada. Els informes indiquen que l'impacte econòmic i social de la Covid-19 no ha provocat una nova crisi, sinó una continuació de l'anterior que encara no estava resolta (Foessa, 2021). La crisi econòmica i social que ha afectat Espanya en els darrers anys ha tingut un impacte significatiu en el benestar de la seva població. Durant el període comprès entre el 2008 i el 2014, es va produir un augment dràstic en els índexs de vulnerabilitat i exclusió social, que es van mantenir especialment en les condicions de vida de les persones més pobres. De fet, la crisi econòmica ha tingut un impacte important en els nivells de vida dels ciutadans, afectant-ne la qualitat de vida i benestar de diferents maneres. L'augment de la desocupació i la precarietat laboral,

la reducció dels ingressos de les persones i la manca d'accés a serveis socials bàsics són només alguns dels factors que han contribuït a la pèrdua de benestar a la població (OCDE, 2019). Cal destacar que la pandèmia de la COVID-19 ha agreujat encara més la situació, especialment pel que fa a l'ocupació i la situació econòmica de moltes famílies. Les mesures de confinament i les restriccions a l'activitat econòmica han provocat un augment de la desocupació i una reducció dels ingressos, cosa que ha augmentat el risc de pobresa i exclusió social per a moltes persones. Segons els resultats dels últims informes (ECV, 2022), el percentatge de població en risc de pobresa o exclusió social ha augmentat, situant-se en un 27,8%, la taxa més alta des de 2016.

En resum, la crisi econòmica i social a Espanya ha tingut un impacte significatiu al benestar de la població, especialment a les persones més vulnerables. Tal i com destaquen informes com els de Caritas i Foessa (2019) o EAPN Espanya (2018), les polítiques socials són essencials per millorar la situació de la població i reduir les desigualtats, garantint un accés just a serveis bàsics i oportunitats per a tothom. És important que els governs estableixin polítiques efectives per abordar la pobresa i l'exclusió social, com ara proporcionar ajuts a les famílies amb menys recursos, oferir formació i educació, millorar l'accés a la salut i als serveis socials i promoure la inclusió laboral. També és important que s'apliquin polítiques macroeconòmiques que fomentin el creixement econòmic i la creació d'ocupació de qualitat, ja que això també pot contribuir a millorar el benestar de la població en general.

Els estudis realitzats al llarg de les últimes dècades han permès evidenciar que l'existència d'infants i adolescents a la llar augmenta clarament la probabilitat d'entrar en una espiral de vulnerabilitat (Thévenon et al., 2018). L'informe 'El coste de la vida y estrategias familiares para abordarlo', de Càritas Espanya (2022), indica que tres de cada deu llars a Espanya (el 31,5%, uns sis milions de famílies) no compten amb prou ingressos per a una vida digna i els infants se situen com el col·lectiu més vulnerable. Les famílies lluiten dia a dia perquè els seus fills visquin amb les millors condicions, però un percentatge molt alt del nostre territori no compta amb els recursos necessaris per oferir-los un nivell bàsic de benestar.

Els resultats de l'estudi de Save the Children del 2021, indiquen que les llars amb menors a Espanya experimenten nivells més alts de pobresa i exclusió social. La taxa AROPE, que mesura la població en risc de pobresa i exclusió social, és un 31% més elevada en les llars amb menors (7,5 punts més) que en la resta de la població. Això significa que les famílies amb infants són més vulnerables a la pobresa i l'exclusió social.

A més, la taxa de risc de pobresa en les llars amb menors és un 60% més alta que en la resta de la població (Save the Children, 2021), indicant que els nens i nenes estan més exposats a la pobresa i a les desigualtats econòmiques que la població adulta. També s'observa que la privació material i social severa és un 33% més elevada en les llars amb menors, el que significa que aquestes famílies tenen dificultats per accedir a serveis i béns bàsics, com l'alimentació, la salut, l'educació o l'habitatge. Finalment, la pobresa severa (mesura amb un llindar del 40% de la mitjana) en les llars amb menors és un 78% (5,7 punts més) més elevada que en la resta de la població. Això significa que les famílies amb nens i nenes tenen més dificultats per aconseguir uns nivells mínims de renda per satisfer les seves necessitats bàsiques. Aquestes dades posen de manifest la necessitat d'implementar polítiques socials i econòmiques que protegeixin les famílies amb menors i condueixin a reduir les desigualtats socials en el nostre territori.

El problema de la pobresa infantil continua sent una de les majors preocupacions a Espanya. El país segueix liderant la Unió Europea en aquesta problemàtica, amb una taxa de risc de pobresa i exclusió

social infantil del 31,3%, el que representa una xifra alarmant i preocupant. A més, aquesta xifra supera en més de 10 punts percentuals la mitjana de la UE 15, que és del 17,9%.

L'informe de Save the Children del 2021 evidencia que la pobresa infantil és un problema que va més enllà del cicle econòmic i que afecta profundament el benestar dels infants i de tota la societat. Aquesta situació pot tenir conseqüències a llarg termini en la vida d'aquests infants, com ara un menor rendiment escolar, dificultats per accedir al mercat laboral i un major risc d'exclusió social en edat adulta. Per tant, és crucial que es prenguin mesures per abordar aquesta problemàtica de forma efectiva, garantint l'accés dels infants a serveis bàsics, com ara l'educació, la salut i la nutrició adequades. També són necessàries polítiques que promoguin la igualtat d'oportunitats i la inclusió social, especialment per a les famílies més vulnerables amb infants. És fonamental treballar per assegurar que els infants puguin créixer en un entorn segur i saludable, i que tinguin les mateixes oportunitats per desenvolupar-se i prosperar que la resta de la població (UNICEF, 2020).

Està científicament demostrat que el benestar individual està relacionat amb el benestar dels altres membres de la societat. Estudis com els de Daly (2018), posen de manifest que els indicadors de benestar social estan estretament relacionats amb el nivell de desigualtat existent en una societat. Això vol dir que quan hi ha més pobresa i desigualtat en un territori, les persones tenen una pitjor qualitat de vida i s'enfronten a majors dificultats en diverses àrees de la seva vida.

L'augment de la pobresa i la desigualtat no només té un impacte en el benestar individual, sinó que també té conseqüències negatives a nivell social i econòmic. Això ho afirmen els experts com ara Bosworth i Smither (2018) i Duncan i Magnuson (2013). Entre les conseqüències negatives es destaquen la fragmentació social futura més gran, la transmissió intergeneracional de la pobresa, l'acumulació de problemes socials en diferents àmbits i la reducció en les taxes de creixement econòmic del país.

2.2 Factors de risc de la pobresa infantil

Segons Ferrer, Rivas i Tobalina (2019), els principals factors que determinen actualment la pobresa infantil a Espanya són, per un costat, la llar i la situació laboral dels pares i per l'altre, el Sistema públic de suport a les famílies i la infància. Espanya només destina un 1,3% del PIB a polítiques d'infància quan la mitjana dels països de la UE és del 2,3% i tot i el complement d'ajuda per a la infància acabat d'aprovar, dins de l'Ingrés Mínim Vital (IMV), d'entre 50 i 100 euros mensuals, Espanya continua a la cua d'adoptar mesures eficaces per posar solució a un problema creixent, que afecta directament al futur de la nostra societat.

La gravetat de la situació de moltes famílies pren fins i tot més força si la mirem a través de la perspectiva dels Drets Humans i els Drets de l'Infant (ONU, 1948; ONU, 1989). La situació exposada suposa una vulneració directa als Drets dels nens i les nenes, afectant diàriament al seu desenvolupament i les seves oportunitats i sent la principal via de reproducció de la pobresa adulta (Plataforma de Infància, 2022).

Amb estudis com els de Longás, Querol, Cussó i Riera (2019), podem afirmar que les persones en situació de pobresa es troben en una situació de desavantatge en comparació amb la resta de la població. Això es deu a la seva manca de recursos econòmics, socials i culturals, que els impedeixen satisfer les seves necessitats bàsiques i participar plenament en la societat. La pobresa afecta la salut, l'educació, la vivenda, la seguretat alimentària, entre altres àmbits de la vida de les persones. Les persones en situació de pobresa també tenen més dificultats per fer front a qualsevol situació negativa, com ara la pèrdua d'una feina, una malaltia o una despesa imprevista i per tant, els provoca

conseqüències més greus que a la resta de la població i integren, per tant, un dels col·lectius més vulnerables de la societat.

La pobresa infantil no només té efectes negatius immediats en els infants, sinó que també pot tenir conseqüències a llarg termini en la seva vida adulta. Segons estudis presentats en els últims anys (McLaughlin i Rank, 2018; Wilkinson i Pickett, 2019), la pobresa infantil pot limitar les capacitats presents i futures dels infants, afectant el seu desenvolupament cognitiu, emocional i social, amb efectes en el seu rendiment acadèmic i laboral, així com en la seva salut mental i física.

A més, la pobresa infantil no només afecta els infants i les seves famílies, sinó que també té conseqüències en el benestar de tota la societat. UNICEF (2013) ha posat de manifest a través de diferents publicacions que la pobresa infantil té un impacte en la cohesió social i en la desigualtat, ja que els infants amb pitjors nivells de benestar tenen més dificultats per accedir a les mateixes oportunitats que els altres, perpetuant així la desigualtat social.

Les evidències més clares sobre els efectes de la pobresa en el desenvolupament de les persones destaquen la primera infància com una etapa especialment vulnerable. Segons la Fundació La Caixa (2019), la pobresa infantil pot afectar el creixement físic, la salut, la capacitat cognitiva, la conducta, la socialització i la formació d'hàbits saludables en els infants. A més a més, l'exclusió social que acompanya la pobresa pot tenir efectes negatius en la salut mental i el benestar emocional dels infants. Diversos estudis han relacionat la pobresa en la primera infància amb problemes de salut mental i física, amb un rendiment escolar més baix, amb menors oportunitats de formació i amb una major probabilitat d'exclusió social en l'edat adulta (Bosworth i Smither, 2018; Duncan i Magnuson, 2013).

Des d'aquesta perspectiva, la reducció de la pobresa infantil s'ha convertit en un dels grans reptes per aconseguir una societat més integrada, cohesionada i eficient econòmicament. Això implica la necessitat de polítiques i programes que abordin la pobresa infantil de manera integral i que es centrin en les etapes més crítiques, com la primera infància, per prevenir les conseqüències negatives a llarg termini. La reducció de la pobresa infantil no només beneficiaria aquest col·lectiu, sinó que també tindria un efecte positiu en la societat en la seva totalitat.

Les conclusions de l'estudi de Bárcena-Martín et al. (2018) mostren que concentrar les transferències socials en la infància és més eficaç per combatre la pobresa infantil que no pas canalitzar-les cap a tota la població en funció de la renda. Aquesta estratègia pot ser més eficaç perquè permet una millor segmentació dels recursos, dirigint-los a les famílies que realment els necessiten per garantir el benestar dels seus fills. En aquesta línia, les dades demostren que els països del món que presenten menys pobresa infantil i un grau més alt en benestar familiar, són aquells que plantegen polítiques familiars universals (Riudor, 2018). Des d'aquesta perspectiva, les millores en les taxes i la qualitat de l'ocupació dels pares contribuirien en gran mesura a reduir el risc de pobresa dels infants del nostre territori, però no seria suficient. Canvis com el permís parental, l'horari laboral, l'Atenció i l'Educació a la Primera Infància, la cura fora de l'horari escolar o els programes de criança positiva, facilitarien la situació de les famílies per combinar la vida familiar i laboral, amb conseqüències directes en el benestar de l'infant i el conjunt de la família (OECD, 2022).

En resum, les polítiques públiques que es concentren en la reducció de la pobresa infantil són fonamentals per garantir el benestar dels nens i nenes, així com per promoure la igualtat d'oportunitats i la cohesió social en general. Les polítiques universals, així com la concentració de les transferències socials en la infància, són estratègies que poden resultar més efectives per assolir aquest objectiu.

Tenint en compte el conjunt d'evidències exposades, és crucial destacar la importància d'oferir suport a les famílies que es troben en una situació de vulnerabilitat social, especialment si tenen infants a càrrec en etapes primerenques. D'acord amb els darrers informes d'UNICEF, prioritzar el desenvolupament de la primera infància és una de les millors inversions que pot fer un país per impulsar el creixement econòmic, promoure societats pacífiques i sostenibles, i reduir la pobresa i la desigualtat (Heckman, 2006; Shonkoff, 2012). A més a més, invertir en el desenvolupament de la primera infància també és una forma de complir amb l'obligació de garantir els drets de cada nen.

A continuació s'exposen les aportacions de diversos referents que permeten entendre i contextualitzar la importància d'oferir suport al desenvolupament de la primera infància, considerant que millorar els programes de suport a la parentalitat positiva i enfortir la resiliència de les famílies en situació de vulnerabilitat, és fonamental per a garantir el benestar dels infants i el seu futur èxit en la vida.

2.3 Importància dels primers anys de vida

Diferents investigadors al llarg del temps, com ara Winnicott (1956), Harlow (1957) o Barudy i Dantagnan (2005), han examinat i demostrat la importància de les vivències en els primers anys de vida (des de la concepció fins als 3 anys) en la configuració de l'arquitectura cerebral, les funcions psíquiques bàsiques i el desenvolupament de la persona a curt i llarg termini.

Diferents investigacions realitzades en l'àmbit de la salut (Leiderman et al. 1973; Habicht et al. 1995; Walker, Wachs, Gardner, Lozoff, Wasserman & Pollitt, 2007) i les evidències de les ciències de desenvolupament contemporànies (Chan, Lake, & Hansen, 2017), han permès evidenciar la importància dels primers anys de vida, destacant l'afecte, la comprensió, la cura, l'estimulació en un entorn enriquidor i l'atenció de la salut com a elements fonamentals per protegir el desenvolupament adequat de les seves potencialitats i oportunitats. D'acord amb Montero (2017), les teories de Jean Liedloff (2005) afirmen que per garantir un desenvolupament físic, mental i emocional òptim, els éssers humans, especialment els bebès, necessiten sentir-se tranquils i regulats, alimentats, netejats i protegits del fred, atès que són mamífers i éssers socials.

Les recerques en el camp de la neurociència (Weisberg et al., 2008) han posat de manifest que el cervell dels nadons estableix connexions a una velocitat sorprenent durant els primers anys de vida i que els gens i les experiències que experimenten són determinants per a la seva evolució neuronal. Concretament, una nutrició adequada, protecció i estimulació a través de la comunicació, el joc i l'atenció dels cuidadors, són factors que influeixen en el desenvolupament de les connexions neuronals i, per tant, són crucials per establir les bases del futur de l'infant. El període comprès des de l'embaràs fins als tres anys és decisiu (Bergman, 2014). Les experiències viscudes durant aquest període, com ara la cura afectuosa, l'estimulació adequada, la nutrició adequada i un entorn segur, influeixen directament en el desenvolupament cerebral, emocional i social dels nens i nenes. Així mateix, també s'ha demostrat que el suport durant aquests primers anys no només beneficia l'infant, sinó que també té un impacte positiu en la salut mental i física dels pares i en la relació que es crea entre els membres de la família (Feldman et al., 2019; Lagercrantz, 2016). Els infants que es troben en situació de pobresa són els més vulnerables i els que tenen menys oportunitats per accedir a les condicions necessàries per a un desenvolupament saludable i per tant, la pobresa segueix sent un dels factors que determina la nutrició, la protecció i l'estimulació que reben els infants (Save the Children, 2018).

En definitiva, la inversió en el desenvolupament infantil a la primera infància és fonamental per a la creació d'una societat saludable i pròspera en el futur. Quan es brinda als infants les condicions necessàries per al seu desenvolupament òptim, estan més ben preparats per afrontar els desafiaments de la vida i tenen més oportunitats per prosperar. Els governs, les empreses i les comunitats tenen un paper fonamental en la creació d'un entorn favorable per al desenvolupament infantil. Això inclou la creació de programes de salut, educació i serveis socials que estiguin orientats a les necessitats dels infants, especialment aquells que es troben en situacions de risc. També implica garantir que els pares i cuidadors tinguin les eines i els recursos necessaris per proporcionar als seus fills un entorn saludable i segur. Tal i com diu Jack P. Shonkoff, M. D., director del "Center on the Development Child", de la Universitat de Harvard: *"El moment oportú per invertir en el futur dels nostres països, economies i comunitats és els primers anys de vida. El temps corre i ara és el moment d'actuar"*.

2.4 Atenció en xarxa

Els professionals de la salut són un dels primers punts de contacte dels nadons i les seves famílies amb els serveis públics, i poden proporcionar informació, orientació i suport vital durant els primers anys de vida (UNICEF, 2020). No obstant això, per garantir el desenvolupament saludable de la primera infància, és important que altres sectors també esdevinguin actius en aquesta tasca. El sector de l'educació pot ajudar a assegurar que els infants tinguin accés a serveis de qualitat a través de programes preescolars i altres formes d'educació infantil que ofereixen suport per al desenvolupament social, emocional i cognitiu dels infants (UNESCO, 2020).

El sector de protecció de la infància pot proporcionar assistència a les famílies en situacions de risc (UNICEF, 2019) i el sector de benestar social pot oferir ajuda a les famílies per garantir les seves necessitats bàsiques, com ara l'alimentació, la vivenda i l'assistència mèdica, així com ajudar a abordar les causes subjacents de la pobresa, com ara l'educació i l'ocupació (OMS, 2021). En aquest sentit, la implicació de la comunitat i els diferents sectors en el suport a les famílies és clau per garantir el desenvolupament saludable dels infants durant la primera infància. Aquesta implicació no només ha de centrar-se en la salut, sinó també en altres àmbits com l'educació, la protecció de la infància i el benestar social. La col·laboració entre tots els agents involucrats és fonamental per aconseguir l'èxit en la millora de les condicions de vida dels infants i, per tant, en el benestar general de la societat. La participació de la comunitat pot afavorir la creació de xarxes de suport social i emocional per als pares i cuidadors/es, així com la millora en les activitats i les propostes per als infants. Així, és important que els diferents sectors treballin conjuntament per abordar les necessitats específiques de cada família, així com per implementar polítiques públiques que promoguin el benestar de la primera infància. Això implica l'establiment de programes integrals que abordin la salut física i mental, l'educació i el benestar social, així com la promoció de la participació activa de les famílies en aquests programes (UNICEF, 2020).

En aquesta línia, els resultats de l'estudi de Harvard Family Research Project (2010) posen de manifest la importància de les associacions entre la comunitat i les famílies en el desenvolupament dels infants. Les associacions comunitàries poden proporcionar recursos únics i complementaris que beneficien el desenvolupament dels infants i aquesta col·laboració també pot millorar els programes posteriors a l'escola i el benestar general de la comunitat.

Fer realitat aquestes condicions depèn d'un enfocament que abasti tota la societat (OMS 2018). En el nostre territori, s'ha demostrat que la coordinació de l'acció comunitària i socioeducativa pot tenir

efectes positius en el desenvolupament de la resiliència i l'èxit escolar dels infants (Bonal, Castejón, Zancajo i Castel, 2015; Civís i Longás, 2015). Això implica la col·laboració entre diferents agents, com ara les famílies, les entitats socioeducatives, l'escola i les institucions de suport al desenvolupament, amb l'objectiu de promoure un enfocament integral en l'educació i el benestar dels infants.

El principi de corresponsabilitat educativa és clau en aquest enfocament, ja que tothom té un paper important en l'educació dels infants i en el seu benestar. A més a més, també es considera el desenvolupament de capital social i l'articulació a nivell nacional i local de polítiques d'equitat per promoure la igualtat d'oportunitats i reduir les desigualtats en l'educació (Díaz-Gibson i Civís, 2011; Díaz-Gibson, Civís, Longás i Riera, 2017).

En conseqüència, és important continuar investigant i desenvolupant noves estratègies que promoguin la col·laboració entre diferents agents i la implementació d'un enfocament integral en l'educació i el benestar dels infants, que pot tenir un impacte positiu no només en la seva vida individual, sinó també en el benestar general de la societat. La implementació d'aquestes estratègies és essencial per assegurar que les famílies disposin de sistemes de suport comprensius i integrats que contribueixen a promoure el benestar dels infants i a millorar la seva educació i formació.

2.5 Els espais familiars

La família és considerada tradicionalment com la primera institució responsable de l'educació i el benestar dels seus membres, especialment dels infants. A través de la història i les diferents cultures, la família ha exercit diferents funcions i ha adoptat diferents formes, però la seva responsabilitat fonamental ha estat sempre la de proporcionar protecció, suport emocional i educació (Granada & Domínguez, 2012). Idealment, els pares i cuidadors han de crear un entorn familiar que combini el control i l'autoritat amb l'expressió d'afecte i emoció. Això significa establir normes i límits clars per als fills, així com oferir-los suport emocional i mostrar-los afecte (Martínez, 2008; Aguirre, 2000; Gutiérrez, 1983; Barreto & Puyana, 1996). Hi ha diversos estudis que destaquen la importància de la relació afectiva entre els pares i els cuidadors/es en el desenvolupament cerebral dels infants durant la primera infància. Per exemple, Allan N. Schore (2001), de la Universitat de Califòrnia, ha realitzat investigacions sobre com la relació entre el nadó i la figura d'atenció influeix en el desenvolupament cerebral dels infants. Segons les seves conclusions, la interacció positiva entre el nadó i el cuidador/es durant els primers anys de vida té un paper crucial en el desenvolupament emocional i cognitiu del nen, ja que ajuda a establir les bases per a una salut mental adequada en la vida adulta. És fonamental proporcionar suport a les famílies perquè puguin crear un entorn afectuós i segur que afavoreixi aquesta relació, la qual contribueix a la construcció de les bases de les habilitats cognitives i socials dels infants.

La connexió que es produeix entre l'infant i els adults de referència determina i potencia el seu desenvolupament, la solidesa del vincle i l'estil de criança són factors protectors per a un desenvolupament físic, social i emocional positius (Harvard Family Research Project, 2010). En aquesta línia, cal destacar que els resultats d'algunes investigacions indiquen que el funcionament de la família està influenciat pels seus recursos personals i les fonts d'estrès i suport contextuals (Smith, 2020) i que la manca de recursos externs, l'atur, un habitatge inadequat i les situacions de marginalitat es consideren factors de risc que poden afectar la qualitat de la paternitat i la maternitat.

Estudis com els de Fernández-Cid (2016) destaquen la importància de reconèixer que hi ha una gran diversitat de models familiars, i que no tots es basen en la mateixa estructura o dinàmica. Això

requereix d'una comprensió i respecte per les diferències culturals i la llibertat de les persones per escollir el model familiar que millor s'adapti a les seves necessitats i valors. Altres recerques com les de Sánchez-Moreno (2017), conclouen que la migració i el canvi cultural a què es veuen sotmeses les famílies immigrants poden afectar tant la distribució de rols de gènere com les pràctiques parentals, i que és important tenir en compte aquestes diferències culturals per poder oferir suport i orientació adequada a les famílies en el procés d'adaptació. A més, destaquen la importància de crear espais de trobada i diàleg intercultural per fomentar la comprensió i el respecte mutu entre cultures i millorar la integració social de les famílies immigrants. Així, quan les famílies es troben en situacions en què els seus drets fonamentals queden vulnerats, es troben amb més dificultat per desplegar totes les seves capacitats i afrontar la criança dels fills enmig de circumstàncies adverses i protegir-los dels efectes negatius. Les experiències amb influència en termes de salut, creixement físic, desenvolupament socioafectiu i cognitiu, sovint depenen de les oportunitats de l'entorn (Torras, 2020) i per tant, cal oferir recursos que permetin a tots els infants créixer de forma sana, equilibrada i desenvolupant al màxim les seves potencialitats.

Segons Barudy (2005), la promoció de competències parentals/marentals saludables a través d'una parentalitat positiva és una prioritat en qualsevol intervenció familiar i social destinada a assegurar el benestar infantil. L'autor proposa diverses accions relacionades amb la etapa 0-3, entre les quals es destaquen la importància d'oferir vincles afectius segurs i fiables amb un adult significatiu, preferiblement del seu entorn familiar, facilitar processos relacionals que permetin donar sentit a les experiències i proporcionar suport social. En resum, la presència d'adults significatius amb qui els infants puguin establir vincles afectius segurs és clau per al seu benestar emocional, i això s'ha de tenir en compte en qualsevol intervenció que tingui com a objectiu la promoció de la parentalitat positiva. Des d'aquesta perspectiva, estudis com els de García i Rodríguez (2019), analitzen l'evolució dels espais familiars a Espanya i la importància que tenen com a recursos per al suport i l'orientació a les famílies. Es destaca la necessitat que aquests espais siguin accessibles, inclusivament i adaptats a les necessitats de les famílies més vulnerables. Els espais familiars 0-3 són recursos socioeducatius destinats a donar suport i orientar les famílies amb infants d'edats compreses entre els 0 i els 3 anys. Aquests espais, que solen estar gestionats pels ajuntaments o per entitats socials, ofereixen a les famílies un lloc de trobada i convivència on poden compartir experiències, rebre informació i formació sobre la cura i l'educació dels fills, i participar en activitats de lleure i temps lliure. Segons un estudi realitzat per l'Observatori de la Infància de Catalunya (2017), les activitats compartides en família són clau per al benestar i la formació en valors dels infants. Es destaca la importància de crear espais familiars on les famílies puguin gaudir d'activitats lúdiques i educatives, ja que això ajuda a enfortir els vincles emocionals i a potenciar el desenvolupament cognitiu i emocional dels nens i nenes. En definitiva, compartir temps i activitats en família és fonamental per al creixement i el benestar dels infants. Alhora, un estudi elaborat per la Universitat de Barcelona (2016) posa de manifest la importància dels espais familiars en la prevenció de situacions de risc social. Aquesta recerca assenyala la necessitat d'oferir als pares i mares espais on puguin trobar suport emocional i social, així com recursos i eines per afrontar les dificultats que puguin sorgir en la criança dels seus fills. En aquest sentit, els espais familiars es presenten com a llocs de trobada i d'intercanvi d'experiències on les famílies poden compartir les seves preocupacions i dificultats en un entorn de confiança i de col·laboració, ajudant a prevenir situacions de risc social i a promoure un desenvolupament saludable dels infants. A més, l'estudi subratlla la importància que els espais familiars estiguin ben connectats amb altres serveis i recursos de l'entorn, com ara serveis sanitaris,

serveis socials o centres educatius. Això permet una millor coordinació i complementarietat de les accions i serveis que es presten a les famílies i, per tant, una millor eficàcia en la prevenció de situacions de risc social i en la promoció del benestar dels infants.

En resum, els espais familiars són una eina fonamental per a la prevenció de situacions de risc social, per a la inclusió social i per a la promoció del benestar dels infants i les seves famílies. Aquests espais ofereixen suport emocional i social, recursos i eines per afrontar les dificultats en la criança dels fills, i promouen l'intercanvi d'experiències i la col·laboració entre les famílies.

De la rellevància dels espais familiars se'n desprèn la importància de l'ambient i l'espai físic com a element per afavorir l'encontre de la família amb l'infant. Segons Civarolo i Barbero (2009), l'ambient té una importància crucial en l'estratègia educativa per consolidar les relacions i donar resposta a les necessitats humanes, fins i tot pot arribar a reflectir la identitat pròpia del centre. En aquesta línia, Bondioli i Nigito (2008), en la seva consideració de l'espai com a dispositiu pedagògic, defensen que la distribució d'aquest no es pot desvincular del model pedagògic-organitzatiu i, de manera més explícita, parlen de les contradiccions que existeixen entre el que es declara, el que és possible i el que es practica (Caggio, citada per Bondioli i Nigito, 2008, p.103). Així, la importància de crear un ambient educatiu efectiu rau en una visió i conceptualització precisa de com els infants aprenen i es relacionen. La relació entre l'estètica i l'educació és vàlida i adquireix valor quan s'integra en un marc pedagògic clarament orientat, amb una comprensió ben definida dels conceptes d'aprenentatge i d'infància (Davoli, 2017).

De Pablo (1999) afirma que l'ambient educatiu ha de ser enriquidor i dinàmic, perquè la seva organització, distribució i disposició dels recursos han d'anar en funció del temps, les habilitats, els interessos i les necessitats evolutives dels infants. A partir d'aquestes consideracions, és important repensar els espais educatius per situar l'infant al centre, tenint en compte l'aprenentatge cooperatiu i reflexionant sobre el rol dels adults que l'acompanyen, per convertir-se en guies o facilitadors. Les zones ben estructurades poden convertir-se en veritables recursos educatius, ja que poden activar iniciatives autònomes d'exploració i investigació que donin continuïtat als processos d'autoorganització cognitiva dels infants (Bondioli i Nigito, 2008).

Segons Bondioli i Nigito (2008), l'espai amb totes les seves característiques, tant físiques com expressives i simbòliques, es converteix en un llenguatge i arriba a ser una dimensió comunicativa. Així mateix, Hoyuelos (2006) defensa que els espais educatius han de ser un àmbit estètic habitable i amable que afavoreixi la reflexió, la crítica, la investigació i l'aprenentatge, de manera que tothom (infants, mestres i famílies) s'hi senti a gust i l'entengui com un espai comunicatiu d'escolta recíproca. Així, la dimensió comunicativa de l'espai esdevé fonamental en la generació de processos d'aprenentatge i, per tant, la seva valoració pedagògica s'inscriu en un enfocament ecològic que té en compte els factors ambientals i socials que influeixen en la conducta dels individus i del grup (Varin, 1985). En aquest sentit, les característiques físiques, geogràfiques, urbanístiques i socials de l'espai es converteixen en factors determinants per al desenvolupament de les activitats educatives i per a l'èxit dels processos d'ensenyament i aprenentatge.

Entenent l'espai des d'aquesta perspectiva i amb les aportacions de Cano i Lledó (citats a Medina, 2007), a l'hora de dissenyar l'espai educatiu és important tenir en compte els següents principis: Espai de trobada amb els altres, que implica fomentar la cohesió de grup, potenciar les relacions diverses i cooperatives, promoure l'autonomia i abordar els conflictes que puguin sorgir des de la reflexió i l'aprenentatge; Suggestir accions diverses, l'espai ha de disposar de varietat i riquesa de

materials, afavorir les trobades i la comunicació, i desenvolupar activitats interessants i variades per als participants; Espai obert al món, és important que l'espai sigui obert al món exterior i que els participants puguin aprendre i connectar amb la vida real, fent ús dels recursos disponibles; Espai acollidor i distint, l'espai ha de ser acollidor, on els participants s'hi sentin acceptats i valorats, mantenint al mateix temps la seva identitat i personalitat pròpies.

En síntesi, l'atenció a la primera infància en situacions de vulnerabilitat té un paper crucial en el trencament del cicle de la desigualtat i la promoció d'un desenvolupament saludable. El fet de brindar suport i oportunitats des dels primers anys de vida ajuda a superar les barreres vinculades al seu entorn i construir un futur més pròsper. Així mateix, l'atenció primerenca té un impacte positiu en la salut, el benestar i el desenvolupament integral dels infants en situació de vulnerabilitat. Alhora, invertir en programes i serveis que ofereixen un entorn propici és essencial per a la prevenció de situacions de risc social, la inclusió social i la promoció del benestar dels infants i les seves famílies, maximitzant-ne el potencial i establint les bases per a una societat més equitativa en el futur.

Des d'aquí, ens endinsem a presentar el Projecte 0-3, que conforma el resultat d'una reflexió profunda entorn a la temàtica exposada i constitueix l'objecte d'aquest estudi. Així, abans de procedir al seu anàlisi, procedim a contextualitzar-ne i exposar-ne breument les seves característiques.

3. Contextualització

El Projecte 0-3 és una iniciativa impulsada per la Fundació "LaCaixa" que proposa la posada en marxa de 20 experiències pilot en 9 Comunitats Autònomes (Andalusia, Aragó, Canàries, Castella i Lleó, Catalunya, Comunitat Valenciana, Canàries, Comunitat de Madrid i Múrcia) i suposa un model d'acció socioeducativa que ofereix suport específic i intensiu a les famílies amb fills i filles d'entre 0 i 3 anys en situació de vulnerabilitat social.

El pilotatge s'ha implementat en un total de 20 entitats connectades amb la xarxa territorial del Programa CaixaProinfància, sota els principis rectors del model d'intervenció del programa (valoració social, disseny de plans de treball, prestació de serveis, seguiment i avaluació), que té per objectiu ampliar les oportunitats socioeducatives de la infància i l'atenció social de les famílies en situació de vulnerabilitat social a través de l'acció multidimensional i en xarxa.

Les entitats participants són entitats sense ànim de lucre, que poden tenir formes jurídiques diverses: associacions, fundacions, cooperatives, etc. Són totes participants del Programa CaixaProinfància i estan, per tant, vinculades mitjançant un contracte amb la Fundació Bancària la Caixa. Aquestes han estat seleccionades, mitjançant una convocatòria territorial, d'entre aquelles que compleixen els requisits.

Cal destacar que el projecte es vincula amb l'Agenda de Desenvolupament Sostenible 2030 i les metes establertes pels Objectius de Desenvolupament Sostenible (ODS). En concret, les estratègies proposades per millorar la inclusió social de persones perceptores de rendes mínimes, l'ingrés mínim vital o en situació de vulnerabilitat, contribueixen a assolir: ODS 1. Posar fi a la pobresa en totes les seves formes i arreu del món; ODS 5. Aconseguir la igualtat de gènere i empoderar totes les dones i les nenes; ODS 10. Reduir la desigualtat a i entre els països.

L'objectiu més ampli del projecte és millorar l'atenció de la primera infància (0-3), oferint suport a la parentalitat i la marentalitat positiva i fomentant l'enfortiment de la resiliència de les famílies en situació de pobresa i vulnerabilitat. Més concretament, el Projecte 0-3 es presenta com una oportunitat per CaixaProinfància de donar resposta a una necessitat ja identificada: intensificar i ampliar la cobertura de serveis a la franja 0-3. L'intervenció socioeducativa a les etapes infantils i en concret a l'etapa 0-3, està identificada per la literatura científica com un factor d'alta rellevància associat a l'èxit educatiu. Així mateix, la intervenció precoç incideix en l'educació i la salut dels menors en temps present i representa una inversió com a acció preventiva davant l'exclusió social. El disseny del Projecte 0-3 combina l'acompanyament social continuat amb el desenvolupament de tallers familiars, oferint orientació, formació, acompanyament i assessorament a les famílies, perquè integrin noves capacitats i estratègies per tenir cura dels fills des d'un model de criança respectuosa. Per exigència de la pròpia convocatòria del MISSM (Ministeri d'inclusió, Seguretat Social i Migracions)², s'ha aplicat una metodologia RCT (Randomized Control Trial) d'avaluació, dividint les famílies participants entre Grup Control (GC) i Grup Tractament (GT) per poder fer un l'anàlisi quantitatiu posterior. Així, cada una de les 20 experiències atén 48 famílies, de les quals 24 formen GC i 24 formen GT. Totes les experiències pilot han comptat amb 48 famílies excepte Castella i Lleó (32 famílies), arribant a assolir una mostra de 944 famílies (GT: 472 famílies; GC: 472 famílies).

Els objectius del Projecte 0-3 són:

- Desenvolupar les competències parentals i marentals des del paradigma de la parentalitat positiva amb èmfasi en la cura, la criança i el suport educatiu.
- Empoderar mares i pares de la infància 0-3 mitjançant l'enfortiment d'habilitats socials i el suport a processos d'inserció laboral i social.
- Potenciar el desenvolupament psicomotriu, cognitiu i social de la infància 0-3.

Així, comparar els efectes directament equiparables al desenvolupament dels tallers familiars en la reducció de la vulnerabilitat social de les famílies, l'increment de les competències familiars i el desenvolupament infantil dels nens i nenes respecte al conjunt d'accions de suport del programa experimental.

Taula 1.

Relació de territoris i entitats col·laboradores

C.C.A.A	ENTITAT	CIUTAT
Andalusia	Entre amigos Sevilla	Sevilla
	Arrabal	Málaga
	Prodiversa	Málaga
Aragó	YMCA	Zaragoza
	Fundación Federico Ozanam	Zaragoza
Canàries	Asociación Te Acompañamos	Santa Lucía de Tirajana
	Aldeas Infantiles	Tenerife
Castella i Lleó	Fundación Juan Soñador	Valladolid

² Reial Decret 378/2022, de 17 de maig, en el marc del Pla de Recuperació, Transformació i Resiliència.

	Fundació Carles Blanch	Badalona
Catalunya	Fundació Idea Sabadell	Sabadell
	Fundació de l'Esperança	Barcelona
	ABD	Barcelona
	Casal dels Infants	Badalona
Comunitat Valenciana	Asociación el Arca	València
	Redes Sociedad Cooperativa	Madrid
Comunitat de Madrid	Amigó	Madrid
	Yuna	Leganés
País Basc	Asociación Gazteleku	Bilbao
Murcia	Fundación Cepaim	Murcia
	Cáritas Cartagena	Lorca

Nota: Aquesta taula mostra les entitats participants al Projecte 0-3 repartides arreu d'Espanya.

3.1 Disseny del Projecte 0-3

El perfil d'accés al projecte pilot són famílies amb menors de 0 a 3 anys a càrrec en situació de pobresa relativa o severa, moltes d'elles receptors de l'IMV, amb graus importants de vulnerabilitat social. En moltes d'aquestes famílies es detecta un nivell d'ocupació molt baix, mancances en les competències parentals i escasses competències específiques per a la criança.

Entre el grup de població destinatària destaquen les següents característiques:

- Mares primerenques i, sovint, molt joves.
- Famílies monoparentals (principalment monomarentals).
- Famílies amb més fills/es en què es manifesten limitacions per a la cura.
- Famílies (principalment dones) sense accés a la inserció laboral o amb processos truncats pel naixement i criança del fill/a.

El projecte compta amb diferents línies d'intervenció i les famílies del GC i GT compten amb els recursos següents:

ACCIÓ SOCIAL I SUPORT A LA INSERCIÓ LABORAL	15 hores/família	Es planteja una intensificació del treball social de CaixaProinfancia per aconseguir acompanyament més continuat i un suport a la inserció laboral en connexió amb recursos del territori.
AJUDES EN BÉNS Transferències monetàries per cobrir necessitats bàsiques.	900 € / família , en 3 entregues de 300 euros (període d'intervenció de 4,5 mesos)	Les famílies disposen de la ajuda monetària mitjançant una targeta recarregable que dona accés a la compra de productes de primera necessitat (alimentació, higiene, roba, etc.)
TROBADES 0-3 Trobades per facilitar la construcció i el	6 trobades/família de 2 hores de duració, en grups de 6-8	Les trobades es plantegen com espais de relació per a les famílies en format de "esmorzar" o

manteniment de les xarxes relacionals i de suport.	famílies en el cas de lactants i 8-10 en el cas de no lactants.	“berenar”, per enfortir el vincle i la xarxa i serveixin de suport mutu.
BONUS 0-3 Hores de cura a l’espai 0-3 per facilitar la conciliació i la formació dels pares i mares.	Bonus de 5 sessions de 2 hores per fer ús del servei de cura dins l’espai 0-3. Renovable 2 vegades.	Les mares i pares compten amb unes hores en què poden deixar els seus fills a l’espai 0-3 amb l’educadora, per resoldre necessitats de conciliació o de formació intensiva.

Les famílies del GT reben un recurs addicional sobre el que es centrarà l’avaluació RTC realitzada pel MISSM (Ministeri d’inclusió, Seguretat Social i Migracions):

TALLERS FAMILIARS per a l’adquisició i la millora de competències parentals.	80 hores repartides en 5h a la setmana . En grups de 6-8 famílies en el cas de lactants i 8-10 en el cas de no lactants.	El recurs s’ha configurat en dues sessions a la setmana de 2:30h cada una. En aquestes trobades s’hi han treballat amb profunditat temes de criança i educació de l’etapa des d’un enfocament teòric i pràctic.
--	--	---

Els/les professionals encarregats/des de desenvolupar aquesta experiència pilot compten amb dues guies (“Guia Talleres 0-3”³ i “Guia Encuentros 0-3”⁴) per a la intervenció, que orienten i estableixen els requisits per al desenvolupament homogeni dels recursos i les accions a desenvolupar, tant en relació amb els continguts i metodologia com amb els models organitzatius (duració i ritme de les sessions de cada taller, organització dels grups de famílies segons edat,... etc). Addicionalment, les entitats desenvolupadores del projecte han de comptar amb un espai físic adequat per a l’atenció a la infància 0-3. Els requisits i les pautes es troben definides a la “Guia Espacios 0-3”⁵ i poden optar a sol·licitar una petita partida econòmica per a la seva adequació.

Addicionalment, s’ha ofert a totes les entitats el “Passaport 0-3”, un recurs que obre un “llibre de viatge” durant la intervenció, amb les funcions de “contracte pedagògic”, registrant dates d’entrevistes i accions en què es participa. S’acumulen els “segells” o èxits aconseguits i s’hi explica la ruta a seguir.

Després de contextualitzar el projecte i exposar-ne les seves característiques principals, a continuació ens disposem a descriure els objectius del present estudi.

4. Definició del problema i concreció dels objectius de la recerca

Com a hipòtesi principal, considerem que el seguiment i l’anàlisi al llarg de la implementació del Projecte 0-3 és el camí per avançar cap a un model eficaç i sostenible d’atenció a l’etapa 0-3 dins el Programa CaixaProinfància. Des de la perspectiva de que una atenció ajustada, de qualitat i coordinada a les famílies en situació de vulnerabilitat amb infants de 0-3 anys, és un factor determinant per reduir la situació de vulnerabilitat i millorar el benestar i l’èxit educatiu de la infància del nostre territori.

³ [Guia Talleres 0-3](#)

⁴ [Guia Encuentros 0-3](#)

⁵ [Guia Espacios 0-3](#)

Així, l'estudi proposa estudiar a fons i fer un seguiment dels casos que estan desenvolupant el Projecte 0-3, obtenint informació vàlida i fiable per anar revisant i teixint models que s'adaptin a les necessitats reals i aportant propostes d'intervenció i de suport coherents.

La recerca parteix de les següents preguntes: *Quins han estat els facilitadors i els condicionants en la implementació del Projecte 0-3? Quin és el model que cal fomentar per donar continuïtat al projecte?*

D'acord amb el plantejament anterior, la recerca parteix dels següents objectius:

Objectiu general: Identificar els facilitadors i els condicionants en la implementació del Projecte 0-3.

Objectius específics:

- a) Identificar en el disseny del Projecte 0-3 els elements que afavoreixen i dificulten el desenvolupament d'aquest.
- b) Analitzar els factors que faciliten i obstaculitzen l'organització i la gestió del projecte.
- c) Conèixer l'impacte de l'espai 0-3 en el desenvolupament del projecte.
- d) Descriure el vincle que s'estableix entre els participants.
- e) Conèixer la influència dels recursos humans en el desenvolupament del projecte 0-3.

5. Marc Metodològic

5.1 Enfocament epistemològic

El marc epistemològic de la recerca que es presenta és existencial (no determinista) i constructivista. S'ha desenvolupat a través d'un estudi de casos múltiple, partint dels mètodes d'investigació naturalistes, holístics, etnogràfics, fenomenològics i biogràfics, amb una orientació allunyada de l'explicació causa-efecte i amb un tracte holístic dels fenòmens (Schwandt, 1994), per donar resposta a qüestions que demanen un estudi propi, un mode disciplinat i qualitatiu d'investigació del cas singular.

L'objectiu és la cerca del coneixement a través d'una aproximació constructivista, per generar descripcions obertes i comprensió a través de l'experiència i de realitats múltiples (Stake, 1998). Philip Runkel (1990) descrivia l'activitat dels investigadors com la d'estendre xarxes i comprovar mostres, "per esbrinar les relacions comunes entre casos, cal estendre xarxes per capturar molts casos i per esbrinar com funciona un cas concret, cal examinar les mostres particulars". A aquesta estesa de xarxes, és a dir, a la suma de medicions dels diversos casos, la va anomenar mètode de freqüències relatives. Així, l'estudi que presentem segueix un procés deductiu-inductiu a partir de les categories emergents proposades, conformant un estudi de caràcter exploratori per al seguiment del Projecte 0-3.

5.2 Disseny i metodologia

La metodologia de la recerca és d'orientació qualitativa i es concreta a partir d'un estudi de casos múltiple (Stake, 2005; Yin, 2009), permetent analitzar de forma detallada, comprensiva, sistemàtica i profunda (Rodríguez Gómez et al., 1996), com es desenvolupa la mateixa experiència en els diferents contextos, recollir informació del fenomen i comprendre, en primera persona i des del punt de vista de les persones que el protagonitzen, el desenvolupament d'aquest.

Mitjançant aquest enfocament, ens hem dirigit a identificar els aspectes facilitadors que contribueixen a desenvolupar el projecte de manera satisfactòria i els aspectes que per contra,

obstaculitzen el seu desenvolupament eficaç. L'elecció d'aquest disseny es justifica pel caràcter particularista, descriptiu, heurístic i inductiu de l'estudi (Merriam, 1990, citat a Sandín, 2003 p.175):

- Particularista en tant a que està centrat en un programa concret i particular i els casos adquireixen importància pel que revelen sobre el fenomen i el que poden representar.
- Descriptiu ja que el producte final de l'estudi de casos, és una descripció rica del fenomen objecte d'estudi.
- Heurístic perquè pot donar lloc a descobrir nous significats, ampliar l'experiència de l'investigador o confirmar el que ja sap. A la vegada, permetre l'aparició de relacions i variables noves que provoquin un replantejament del fenomen.
- Inductiu pel descobriment de noves relacions i conceptes, que sorgeixen de l'examen de les dades fundades en el context mateix.

Així, el que es busca seguint Coller (2000: 67-68) és:

a) Inferir dades dels casos estudiats que possibilitin la realització d'una generalització analítica. Sense perseguir representativitat estadística.

b) Donar profunditat qualitativa per indagar en les diferents experiències pilot que són difícils de recollir amb un estudi quantitatiu.

c) Interpretar els resultats obtinguts en el marc del context del Projecte 0-3.

Com a estratègies per assegurar la validesa i la fiabilitat dels resultats es planteja la triangulació de fonts d'informació i instruments i d'avaluadors.

5.3 Planificació del treball de camp

5.3.1 Casos i participants

Per a portar a terme l'estudi que es presenta, s'han seleccionat les 20 entitats participants en el Projecte 0-3 (Vegeu [Annex](#)) que es troben repartides en 9 territoris de l'estat espanyol on es desenvolupa el projecte: Andalusia (3), Aragó (2), Canàries (2), Castella i Lleó (1), Catalunya (5), Comunitat Valenciana (1), Comunitat de Madrid (3), País Basc (1) i Múrcia (2). L'interès és contemplar i fer un seguiment al voltant dels casos participants per identificar els condicionants que afavoreixen i dificulten la implementació del projecte. A causa de la continuïtat de l'estudi en el moment de presentar aquest informe, els resultats que es presenten en aquesta primera fase han estat extrets de 8 casos repartits entre Andalusia (3), Canàries (2) i Catalunya (3).

A tal efecte, els resultats han estat extrets a partir de l'anàlisi dels casos següents: Associació Entre Amigos (Sevilla), Fundació Arrabal (Malaga), Prodiversa (Malaga), Associació Te Acompañamos (Gran Canaria), Aldeas Infantiles (Tenerife), ABD (Barcelona), Fundació Idea (Sabadell) i Fundació Carles Blanch (Badalona) descrits a l'[Annex](#).

Els participants per a la recollida de dades han estat un total de 24 professionals directament implicats en la implementació del projecte (treballador/a social, educador/a infantil i gestor/a de cada entitat) i les famílies participants.

Aquesta elecció queda justificada per la pertinença i la possibilitat d'accés (Rodríguez, Gil, i García, 1999; Yin, 2009) procurant assegurar l'obtenció d'informació rellevant sobre l'objecte d'estudi. La seva elecció segons criteri intencional es justifica per dos motius: 1) la necessitat d'aproximar-nos de manera detallada i concisa a l'experiència dels diferents subjectes participants del projecte: i 2) la

possibilitat d'aconseguir informació concreta i equilibrada de les diferents entitats que formen part de la mostra.

5.4 Instruments de recerca

El propòsit de l'estudi de casos que presentem requereix l'ús de diverses estratègies de recollida d'informació de caràcter qualitatiu (Sandín, 2003), per això s'han considerat els instruments i les fonts d'informació següents:

L'**entrevista semiestructurada**, com a instrument de recollida d'informació que permet obtenir informació de manera oberta i estructurada alhora. Possibilita l'accés a la informació que interessa per construir el cas, però sense limitar altres informacions que els participants puguin aportar per enriquir-la i donar-hi profunditat. La persona que investiga compta amb un qüestionari preparat amb preguntes obertes agrupades per dimensions, el més concretes i específiques possibles per evitar respostes vagues, ambigües, llargues. Les entrevistes tindran una durada aproximada d'1 hora i 30 minuts, comptant que entre la benvinguda i el comiat, poden passar 2 hores. S'han elaborat 3 models d'entrevista (exposades a l'[annex](#)) per ajustar la recollida d'informació a cada professional (T treballador/a Social, Educador/a Infantil i Coordinador/a del projecte a l'entitat). D'aquesta manera, les aportacions de cada professional ens ajudaran a teixir la perspectiva global del desenvolupament de l'experiència en cada context.

L'estructura de l'entrevista compta d'una introducció per explicar l'estudi, l'objectiu professional, els temes que es tractaran i la durada aproximada de l'entrevista. Una segona part amb el desenvolupament de les preguntes establertes. És convenient ser flexible i poder anar saltant de tema en tema sense necessitat de seguir l'ordre establert al document. Finalment, es disposa d'un tancament per agrair la participació i s'ofereix l'oportunitat d'aportar informació que no hagi estat mencionada i es consideri important per part de l'informador.

L'**observació sistemàtica**, discreta i no intervencionista, amb l'objectiu de donar suport a les informacions obtingudes a les entrevistes i reforçar l'estratègia de triangulació. La persona que observa durà a terme el procés durant una sessió de Taller 0-3, que té una durada de 2 hores amb la participació de l'educador infantil i les famílies participants. L'investigador/a no haurà de manipular ni estimular els actors o la situació analitzada, per no influir en els esdeveniments ni esbiaixar les conclusions. Per fer l'observació s'ha elaborat una guia d'observació (disponible a l'[Annex](#)) derivada del mapa de teories i els temes identificats per a l'entrevista. Durant el procés d'observació es durà a terme una llista checklist, un seguit d'anotacions i es podran fer fotografies i enregistraments de l'espai. Així, les característiques de l'observació han de ser: observació de conductes perceptibles, recollides en situacions que es produeixen en context natural, amb una relació dinàmica amb l'entorn i preferentment de caràcter idiogràfic. Així, es durà a terme en un moment determinat (durant la realització d'un Taller) i amb suport en un registre d'observació.

5.5 Dimensions i variables

Atès que la recerca es desenvolupa amb l'objectiu de fer un seguiment del Projecte 0-3 a través de la vivència i la percepció dels diferents actors clau (de manera oberta i des de la pròpia experiència), la proposta no és una estructura tancada per a la recollida d'informació. Les dimensions establertes es poden considerar una guia d'orientació per facilitar la tasca de l'investigador en la recollida de dades

primàries sobre els aspectes que es volen investigar del projecte i que poden aparèixer a priori, però que en el transcurs de les entrevistes i l'observació, s'ha de donar l'oportunitat perquè emergeixin. Les dimensions d'interès previstes són: El disseny del projecte 0-3; l'organització i la gestió; els espais; els participants; els Recursos Humans; la valoració general. Així, l'estructura inicial queda oberta a la possible reconfiguració a partir de l'emergència de noves informacions no previstes (disponible a l'[Annex](#)). La informació final serà el resultat de triangular les aportacions de les diferents fonts d'informació i a aquest efecte, en la recollida d'informació primària mitjançant entrevistes, es procurarà mantenir una seqüència ordenada que faciliti la seva agrupació per dimensions, encara que la seva transcripció serà literal i directa. Sí que cal que a la feina de camp es procuri que les diferents persones entrevistades en cada cas aportin la informació que tinguin en relació a totes les dimensions i no només en la dimensió que estrictament les emmarca.

5.6 Procediment

Un cop definits els objectius, la mostra i confeccionades les eines d'avaluació, el procés que s'ha seguit ha estat el següent: S'ha redactat la descripció del disseny i el desenvolupament de la investigació. S'ha dissenyat un calendari per a la realització de les visites i l'investigador ha contactat amb els casos seleccionats participants del projecte pilot, per informar de les característiques de l'estudi així com de les dates per a la realització del treball de camp. S'ha demanat el consentiment informat (disponible a l'[Annex](#)) a les persones participants de la investigació i s'ha recollit la informació del cas a partir dels instruments i protocols definits.

La recollida de dades s'ha dut a terme entre el mes d'abril i maig de 2023, coincidint amb el desenvolupament de l'experiència pilot per poder portar a terme el procés d'observació directa a les diferents entitats i realitzar les entrevistes semiestructurades als diferents professionals. Les narratives dels participants han estat analitzades amb el programari *NVivo 11 qualitative data software*, categoritzant la informació dels casos, assignant unitats de text de les entrevistes a les categories establertes al disseny de l'estudi i identificant també les categories emergents. La reestructuració de les categories d'anàlisi a partir de la reflexió compartida dels seus significats (Barber i Walczak, 2009) ha permès establir una matriu d'àmbits i categories d'anàlisi (disponible a l'[Annex](#)) per comparar els discursos concordants o discordants entre els diferents agents i casos, així com els significats comuns que poguessin ser generalitzables. Per últim, la informació categoritzada s'ha organitzat en etiquetes per tal de generar matrius de codificació i relacionar les dimensions amb els aspectes facilitadors i condicionants de cada cas. Així, l'ús d'aquest programari ha permès analitzar de manera eficaç les dades recollides i identificar les principals temàtiques i categories relacionades amb el desenvolupament eficaç del programa, sense substituir en cap cas, la mirada de l'investigador.

Els noms dels codis han sorgit del quadre de comandament estructurat prèviament, per tal de mantenir la coherència amb els objectius de la recerca. Alhora, però, no podem oblidar que en aquest procés d'identificar les dimensions, el marc teòric ha estat essencial com a punt de referència. Així doncs, podem afirmar que s'ha utilitzat una combinació de lògica inductiva i deductiva per definir les categories i avançar en l'anàlisi. Ens hem acostat a la informació des dels objectius de la recerca i al mateix temps, el marc teòric ha servit com a guia per a anar construint una interpretació de les dades obtingudes. A través d'aquesta anàlisi, hem pogut identificar patrons, temes i categories

que emergeixen de les aportacions i que són significatives per a l'anàlisi del programa. Així, la lògica d'interpretació s'ha basat en la interrelació entre les dades, el marc teòric i les hipòtesis emergents, per tal d'arribar a conclusions coherents i fonamentades. Gràcies a aquest procés, s'han pogut establir connexions i agrupacions entre els diferents codis, creant xarxes i famílies de codis que han permès extreure informació valuosa del text. Aprofundir en aquesta anàlisi en un procés mixt inductiu-deductiu, ha possibilitat l'exploració ordenada i hem arribat a la fase final d'aquest procés, que ha permès obtenir els resultats i redactar les conclusions, que es poden trobar a la secció 6 del present informe.

Del total d'entrevistes, s'han codificat 334 unitats de text dels 6 àmbits establerts (169 Disseny, 52 Organització i gestió, 32 Espais, 27 Participants, 29 Recursos humans i 25 Valoració general). L'anàlisi global d'aquestes unitats ha permès identificar facilitadors i condicionants en la implementació del Projecte 0-3 recurrents i dissenyar un mapa de variables per a la millora del programa, que permetin establir un model eficaç i sostenible d'atenció a l'etapa 0-3 dins el Programa CaixaProinfància.

Taula 2.
Categories per dimensions d'anàlisi

Dimensions	Categories	Total número de referències	% del total
Disseny projecte 0-3	Acció social	46	27,2
	Tallers 0-3	80	47,3
	Encuentros 0-3	6	3,6
	Bono 0-3	9	5,3
	Passaport 0-3	20	11,8
	Instruments	8	4,7
Organització i gestió	Captació famílies	9	17,3
	Comunicació	8	15,4
	Coordinació entitat	11	21,2
	Coordinació xarxa	7	13,5
	Suport CPI	8	15,4
	Gestió de dades i aplicatiu	9	17,3
Espais	Adequació espais	14	43,8
	Influència	10	31,3
	Inversió	8	25
Participants	Aprenentatges	5	18,5
	Satisfacció	3	11,1
	Relació amb professionals	10	37
	Relación entre iguals	9	33,3
Recursos Humans	Competències professionals	17	58,6
	Necessitats	12	41,4

Valoració general	Satisfacció general	25	7,5
	Treball en xarxa	8	32
	Futur i continuïtat	4	16
		13	52

Nota: Aquesta taula mostra les codificacions realitzades per cada dimensió analitzada i presenta el percentatge de representació de cada una.

6. Resultats i discussió

L'estructura d'aquest apartat gira entorn a les principals dimensions per donar resposta als objectius específics. La interpretació dels resultats està marcada pel marc teòric de pertinença, des d'on s'ha basat el model dissenyat i s'ha defensat la necessitat d'oferir una atenció de qualitat en els primers anys per a la prevenció de situacions de risc social, la inclusió social i la promoció del benestar dels infants i les seves famílies. Així, l'objectiu d'aquest episodi és presentar els resultats i la discussió que condueixen a donar resposta a l'objectiu d'identificar els facilitadors i els condicionants en la implementació del Projecte 0-3 i dissenyar un mapa de variables per a la millora del programa, que permetin establir un model eficaç i sostenible d'atenció a l'etapa 0-3 dins el Programa CaixaProinfància.

6.1 Acció social

Taula 3

Síntesi dels resultats obtinguts entorn al disseny i l'organització per a portar a terme l'Acció social

Facilitadors	Condicionants	Altres
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Modalitat individual i grupal. ✓ Dedicació de 15 h per família. ✓ Coordinació amb altres professionals. ✓ Formació "Incorpora". 	<ul style="list-style-type: none"> ✗ Manca d'interès en inserció laboral. ✗ Situar la T.S fora de l'Espai 0-3. 	<ul style="list-style-type: none"> - Participació de la T.S a l'Espai 0-3. - Entrades i sortides com un moment privilegiat de conversa informal.

Els resultats obtinguts indiquen que en tots els casos analitzats, destaca la importància de combinar sessions d'acció social en modalitat grupal i individual amb les famílies. Les sessions grupals són un model que permet optimitzar el temps dels professionals i treballar temes d'interès comú, i les sessions individuals han permès identificar problemàtiques més concretes i fer un seguiment més intensiu de cada cas. En dos dels casos analitzats, els professionals han manifestat dificultats per arribar a les 15 hores per família per la manca de temps dins la jornada laboral però en aquesta línia, la resta dels casos exposen que disposar d'aquesta flexibilitat per dissenyar les trobades amb les famílies (individual i grupal) ha facilitat als professionals aprofitar i optimitzar el temps i poder oferir les hores requerides a totes les famílies. Alhora, els resultats indiquen que poder oferir 15 hores per família ha estat positiu per poder treballar amb profunditat i ha suposat un valor afegit al projecte. Malgrat això, alguns casos manifesten que les necessitats varien i hi ha famílies que ho han necessitat més que d'altres. En aquesta línia, la coordinació del Treballador social amb el referent de la família a l'entitat, ha estat un recurs per ajustar millor la intervenció i no repetir accions.

“Les famílies tenen una relació diferent amb els referents per les hores d’atenció, però coordinar-se amb ells ha estat un recurs per atendre millor a la família i comptar amb més recorregut de seguiment” (*Treballadora Social Fundació Idea, Sabadell, 2023*).

La necessitat d’acompanyament en temes d’inserció laboral no ha tingut la mateixa demanda en tots els casos, la situació de cura d’algunes mares i la cultura, són factors que condicionen la cerca activa de feina. S’identifica que en molts casos, orientar per a la inserció suposa la pèrdua de prestacions socials per accedir a ofertes de feina amb salaris inferiors. La derivació de les famílies a altres recursos del territori s’ha portat a terme per la majoria dels casos i haver fet la formació del programa “Incorpora”, ha ajudat als professionals a derivar famílies i col·laborar amb altres recursos de Caixaproinfància.

“Hay culturas que son complicadas a nivel de búsqueda de empleo, no se plantean que sea para ellas y sus maridos tampoco les dejan. Principalmente son familias marroquíes y españolas” (*Treballadora Social Arrabal, Málaga, 2023*).

Dos dels casos analitzats manifesten que el vincle del treballador social amb les famílies s’ha vist limitat per la separació dels espais i afirmen que l’assistència del treballador social en algunes sessions dins l’Espai 0-3, ha estat positiu per crear més vincle amb les famílies i ha facilitat la detecció de necessitats de manera indirecta. Diversos casos destaquen que les entrades i sortides de les famílies a l’espai, són bons moments per entrevistar-se o conversar informalment.

“El hecho de tener el despacho de trabajo social por separado, ha hecho que sea más complicado trabajar en tándem o tener la misma relación con las familias” (*Treballadora Social Prodiversa, Málaga, 2023*).

6.2 Tallers 0-3

Taula 4

Síntesi dels resultats obtinguts entorn al disseny i l’organització del recurs Tallers 0-3

Facilitadors	Condicionants	Altres
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Separació de lactants i caminants. ✓ 8 famílies/grup. ✓ Atenció adult amb infant. ✓ Nº de sessions. ✓ Enfocament teoria i pràctica. ✓ Sessions amb professionals externs. ✓ Flexibilitat i adaptabilitat de continguts. 	<ul style="list-style-type: none"> ✗ Grup no-lactants i teoria. ✗ Grups matí i tarda. ✗ Flexibilitzar per millorar assistència. 	<ul style="list-style-type: none"> - Oferir un dia sense infants. - Sessions de 2h. - Imprimir les diapositives.

Els casos estudiats destaquen que el recurs de Tallers 0-3 (per la durada, els continguts i el vincle que es crea) es converteix en un espai privilegiat de detecció de necessitats, on han pogut conèixer molt a fons a les famílies i compartir temes molt personals. Pel que fa a l’organització i el disseny dels Tallers 0-3, tots els casos coincideixen amb que el fet d’atendre les famílies i als infants conjuntament ha estat clau, es considera una metodologia innovadora i necessària per les oportunitats de prevenció que ha generat i com a aspecte promotor i generador de vincles saludables. A través d’aquesta metodologia, les famílies han tingut l’oportunitat de comprendre millor les seves pròpies

dinàmiques familiars, identificar punts forts i àrees de millora, i treballar conjuntament amb els professionals. Això ha permès la prevenció de problemes i dificultats futures, així com el foment de vincles saludables entre els membres de la família. Així, la proposta d'atenció conjunta ha afavorit una interacció positiva entre el nadó i la família, la qual té un paper fonamental en el desenvolupament emocional i cognitiu de l'infant, segons afirmen alguns autors com Schore (2001). Aquesta intervenció ha permès potenciar l'establiment d'un vincle segur i un estil de criança respectuós, que són factors protectors per a un desenvolupament físic, social i emocional positiu (Harvard Family Research Project, 2010).

Els professionals han tingut l'oportunitat d'observar i acompanyar el model de criança de cada mare, mentre que les famílies han pogut veure i practicar altres models, aprenent entre ells i observant els seus fills jugar amb altres infants. Com diu Rivera (2017), els professionals que atenen els infants han de ser models de co-ensenyament i co-aprenentatge i les famílies han de poder visualitzar el procés des d'una perspectiva de construcció conjunta, que valora i respecta la diversitat com a característica essencial i genuïna de l'ésser humà.

Pel que fa als grups, tots els casos coincideixen amb què és apropiat i necessari atendre les famílies amb lactants per separat de les que tenen infants no-lactants i destaquen que la millor distribució ha estat treballar amb grups de 8-10 famílies (lactants) i 6-8 famílies (no-lactants) o de 8 com a mitjana per a tots els grups. Un 60% dels casos analitzats explica que els grups amb els que han tingut més dificultats són aquells amb infants de 2-3 anys durant les sessions de teoria, on les mares/pares han mostrat un gran interès per aprendre però la presència de l'infant ho ha fet més complicat. Així, serà interessant valorar la utilització del Bonus 0-3 en aquests casos o el treball en tàndem. Pel que fa a l'assistència, el nombre de 2 sessions/setmana no ha estat un inconvenient i ha generat més vincle i més compromís a les famílies. Malgrat tot, 3 dels casos analitzats comenten que la durada d'aquestes es podria reduir a 2 hores en comptes de 2:30h.

“Para las madres, venir dos días a la semana les ha generado continuidad y rutina”
(Educatora infantil Aldeas Infantiles, Tenerife, 2023).

“Con este ritmo, si alguna madre pierde una sesión, no se desconecta” (Educatora Infantil, Sevilla, 2023).

En general les professionals han repartit els grups de famílies entre matins i tardes i això els ha permès tenir temps per a gestió i preparació de les sessions. En 2 dels casos analitzats s'ha destacat la importància de flexibilitzar els horaris dels grups per adaptar-se a la disponibilitat d'algunes famílies i fomentar la participació. Malgrat tot, un dels casos manifesta que haver organitzat sessions cada matí i tarda li ha suposat molta càrrega i ha tingut poc marge per a la gestió i l'organització. En aquesta línia, ha sorgit la proposta d'oferir dos dies a la setmana per a les famílies de grup “lactants” i un per a les famílies de “no-lactants”, que podria coincidir amb el seu segon any.

Pel que fa als continguts, es considera que el temari tractat és essencial amb les famílies objectiu i disposar de la teoria organitzada i preparada ha estat de gran ajuda. La metodologia proposada ha funcionat molt bé en tots els casos i la segona jornada de la setmana de caire més vivencial és una bona oportunitat per observar el vincle i practicar els aprenentatges. Tot i que les activitats de cada tema són un espai molt important per poder treballar el vincle mare/pare-fill, la majoria de les entitats han hagut de buscar més idees per ampliar les propostes a que hi havia a les guies.

Tots els casos valoren molt positivament haver estat presents a les sessions tant l'Educatora infantil com la Treballadora social, per aportar una mirada més completa i globalitzada. Per a abordar alguns temes d'interès, alguns professionals han comptat amb la participació d'especialistes externs,

aprofitant la col·laboració i els coneixements en xarxa. Tres de les entitats estudiades (37,5%) han comptat amb professionals externs per treballar temàtiques concretes. En aquesta línia, cal destacar les aportacions d'estudis d'autors com Zulueta i De Pablos (2014), que destaquen que l'expertesa externa pot aportar una comprensió més profunda i àmplia en àrees específiques que els professionals no poden cobrir per si sols. Cal destacar que comptar amb aquesta col·laboració també és una oportunitat per explorar i abordar alguns temes des de diverses dimensions, ampliant les possibilitats de solucions innovadores i creatives. Així, el treball en xarxa des d'aquesta perspectiva fomenta la interdisciplinarietat i la transdisciplinarietat, ja que permet la col·laboració entre experts de diferents àmbits i aporta una visió holística i integral. A més, l'intercanvi de coneixements i experiències entre professionals de diferents disciplines pot generar noves idees, perspectives i enfocaments per afrontar els reptes.

En tots els casos analitzats destaca la importància de disposar de tots els continguts i poder-los anar adaptant segons el nivell i les necessitats. Malgrat s'ha treballat tot el contingut amb les famílies, hi ha algunes entitats que han aprofundit més o menys amb els temes en funció del coneixement, l'etapa i els interessos de cada grup.

“Hay grupos que a lo mejor ya no están en un momento tan intenso con la lactancia y por lo tanto, hemos incidido más en temas de alimentación complementaria y saludable, y a la inversa. Disponer de todo el contenido y poder ir adaptándonos a los grupos es muy importante”
(Educatora Infantil Entre Amigos, Sevilla, 2023).

En relació als continguts concrets, el bloc “La mujer madre” ha estat molt rellevant i clau durant les primeres sessions d'intervenció. El bloc sobre “Criança respectuosa” ha generat un aprenentatge molt profitós, les famílies tenien molts prejudicis i ha fomentat un canvi de mirada. Amb el tema de l'alimentació i els hàbits saludables, reben moltes indicacions per part del pediatra, però el fet de treballar-ho de manera pràctica, oferir exemples i enfocar-ho des d'una altra perspectiva ha estat molt important. S'identifica una gran necessitat de competències per tractar el tema de les pantalles. El procés de control d'esfínters és un tema que les famílies no saben com gestionar i moltes ho deixen com una feina de l'escola. Així doncs, parlar-ne i generar coneixement ha estat molt important per millorar les competències i la tasca dels pares. La lactància materna també és un tema molt desconegut que ha generat interès i ha fomentat que algunes famílies valorin els efectes positius, no només a nivell de salut sinó també a nivell econòmic i de planificació familiar.

Un 50% dels casos analitzats han utilitzat les diapositives projectades per treballar el temari amb les famílies. De la resta, s'han combinat diferents formes de presentar el contingut. Dues entitats han projectat i alhora imprès les diapositives, una altra n'ha imprès una còpia per a l'educadora i ho ha explicat en veu alta i l'última, ha decidit oferir el material en paper a totes les mares/pares i han generat espai de lectura conjunta i pràctica de l'idioma.

“Algunes famílies han començat a parlar l'idioma perquè hem fomentat que llegeixin en veu alta els continguts i d'aquesta manera també s'ha treballat el parlar en públic, llegir, perdre la vergonya, practicar l'idioma...” (Treballadora Social Fundació Idea, Sabadell, 2023).

6.3 Altres recursos

Taula 5

Síntesi dels resultats obtinguts entorn al disseny i l'organització dels recursos “Encuentros 0-3”, “Bonus 0-3” i Passaport 0-3

Facilitadors	Condicionants	Altres
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Encuentros 0-3 per generar vincle inicial. ✓ El Bonus 0-3 millora les entrevistes d'acció social. ✓ El Passaport 0-3 es completa si és dins l'Espai i amb ajuda de les professionals. 	<ul style="list-style-type: none"> ✗ Freqüència Encuentros 0-3 = menys vincle. ✗ Manca de temps pel Bonus 0-3. ✗ Molts infants estan escolaritzats al 0-3. 	<ul style="list-style-type: none"> - Encuentros 0-3 com a recurs de menys intensitat. - Mantenir Passaport 0-3 en format diferent.

En general tots els professionals manifesten que els Encuentros 0-3 han funcionat bé, sobretot per crear un vincle els primers dies d'intervenció. El 37,5 % dels casos estudiats han manifestat el cas de famílies que han mostrat interès en formar part del grup tractament per assistir més hores. Dos dels casos destaquen que la freqüència d'aquest recurs no ha permès generar el mateix vincle ni entre les famílies del grup control ni d'aquestes amb les professionals i més, han notat molt la diferència d'aquestes en la interacció amb els infants. En alguns casos, han sorgit propostes com crear un recurs semblant per acompanyar famílies amb menys intensitat.

“Les famílies del grup control demanen poder assistir més a l'espai” (Treballadora Social ABD, Barcelona, 2023).

Dels 8 casos estudiats, 2 d'aquests han utilitzat el recurs del Bonus 0-3 i 6 no. En general, es considera que l'educador/a infantil té moltes hores ocupades amb els Tallers i no hi ha disponibilitat per poder utilitzar aquestes hores de cura. Per altra banda, es destaca que si les sessions d'acció social es fan a l'Espai 0-3, permet que la mare pugui estar reunida i l'infant es quedi tranquil dins l'espai. Cal destacar que un nombre molt elevat d'infants en els diferents territoris, té accés a l'escola infantil i per tant, la necessitat de disposar d'un espai per deixar els infants no és tan urgent. El recurs del Passaport 0-3 ha estat utilitzat per un total de 2 casos estudiats, que han manifestat haver emprat de manera profitosa el recurs. El 75% dels casos expliquen que el recurs es va presentar amb molta il·lusió a les famílies, però aquestes van mostrar preocupació per si es perdia i per tant, va quedar a l'entitat. Malgrat el disseny es va pensar per afavorir la seva utilització, es considera que la mida (més aviat petit) i el fet de que sigui tan pautat ha dificultat la seva implementació. Malgrat això, la resta de casos han expressat que és necessari tenir una eina de seguiment per a les famílies i que es podria pensar d'una altra manera. Es proposa que el recurs podria ser més obert, més flexible i menys pautat i la mida del quadern també es podria modificar. En definitiva, les professionals coincideixen en què un format adequat seria una mena de llibreta gran per anotar els aprenentatges al llarg del curs i enganxar-hi imatges del procés. També sorgeix la proposta de crear un recurs digital per anar compartint el seguiment. En diverses ocasions ha sorgit la necessitat de poder oferir a les famílies un quadern amb els continguts treballats al final del programa.

“Sería muy interesante poder darles al final del proyecto un libro con todo lo que hemos trabajado, que puedan tener los contenidos para cuando los necesiten” (Arrabal, Málaga).

6.4 Procés de captació

Taula 6

Síntesi dels resultats obtinguts entorn a la gestió i l'organització del procés de captació de famílies

Facilitadors	Condicionants	Altres
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Treball en xarxa. ✓ Entrevistes inicials. ✓ Captació de famílies noves a CPI. ✓ Molta difusió a través de diferents canals. ✓ Alta demanda. 	<ul style="list-style-type: none"> ✗ Manca de temps. ✗ Ha generat estrès pel període i temps. ✗ No poder acollir famílies no regularitzades. 	<ul style="list-style-type: none"> - Accedir a perfils diversos. - Generar grups mixtos. - Sessions informatives de difusió en llocs significatius.

La captació de famílies ha estat un procés que s'ha pogut complir gràcies al treball en xarxa. Han fet molta difusió a través de diferents serveis del territori com Serveis Socials, Àrea d'Igualtat de l'Ajuntament, centres de salut, escoles infantils i altres serveis del barri. Així doncs, la captació ha anat més enllà de les famílies CPI i han rebut moltes famílies que no estaven a la xarxa. Destaquen que és important poder entrevistar a les famílies i tenir un encontre inicial amb els participants per valorar el compromís i les necessitats identificades. El 100% dels casos destaquen que hi ha molta demanda ja que és un servei únic i molt necessari en tots els territoris.

Els diferents casos exposen que ha estat la part que més dificultats i estrès els ha generat, per la manca de temps i pel retràs en l'inici del projecte. Malgrat tot, també expressen que les dates amb què va coincidir no van ajudar, ja que la captació va coincidir amb el mes de desembre i molts centres educatius van marxar de vacances, els centres de salut estaven saturats, etc. i en molts casos no els responien al telèfon. La difusió a través de canals diversos (xarxes, posters, organització de xerrades i sessions informatives) i el boca a boca han estat claus per a la difusió del projecte. Es considera que de cara a pròximes convocatòries la demanda serà més alta perquè serà un recurs més conegut al territori. El fet d'accedir a perfils diversos ha estat una experiència positiva, perquè els grups funcionen bé i hi ha un intercanvi molt enriquidor entre famílies.

6.5 Comunicació i coordinació

Taula 7

Síntesi dels resultats obtinguts entorn a la comunicació i la coordinació de l'entitat en el projecte

Facilitadors	Condicionants	Altres
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Reunions setmanals internes. ✓ Ús de Whatsapp. ✓ Suport coordinador/a projecte. ✓ Treball en tàndem. 	<ul style="list-style-type: none"> ✗ Poc acompanyament de coordinació. ✗ Dificultats Teams. 	<ul style="list-style-type: none"> - Habilitar telèfon 0-3. - Grups de Whatsapp.

Les entitats que s'han organitzat millor i en què el nivell de benestar dels professionals és més elevat són aquelles en què s'han planificat reunions setmanals per parlar i resoldre temes amb la coordinadora. S'ha mantingut un contacte constant entre professionals i suport mutu en els diferents temes (gestió, aplicatiu, atenció famílies,...etc). En aquesta línia, destaca la importància d'haver

treballat en tàndem per mantenir una coordinació i una comunicació constant i efectiva, que ha permès resoldre temes amb molta més facilitat i eficàcia.

“El suport entre nosaltres, el treball en tàndem, les trobades setmanals i la flexibilitat han estat claus per poder treballar de la millor manera i sentir-nos bé en el dia a dia”
 (Treballadora Social F. Idea, Sabadell, 2023)

“Trabajar en tándem ha sido un gran acierto. Hemos aprendido la una de la otra, nos ha permitido atender mejor y poder apoyar a las familias desde diferentes perspectivas”
 (Educatora Infantil Aldeas Infantiles, Tenerife, 2023)

Pel que fa a la comunicació interna de l'entitat i amb les famílies, en tots els casos destaca l'ús de Whatsapp, per la facilitat i el contacte directe que aporta. Algunes entitats han habilitat un telèfon concret per al Projecte 0-3, que ha facilitat l'atenció amb les famílies. El Canal de Teams en general ha estat útil per compartir recursos i activitats entre els professionals de la resta d'entitats del projecte, malgrat tot, el 50% dels casos analitzats han manifestat problemes en l'ús de la plataforma i han considerat que l'accés és força lent.

6.6 Suport CPI

Taula 8

Síntesi dels resultats obtinguts entorn al suport rebut per part de CaixaProinfància

Facilitadors	Condicionants	Altres
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Encontre presencial. ✓ Formacions inicials. ✓ Conèixer i seguir els altres projectes. ✓ Seguiment per Teams. ✓ Guies i requisits clars. 	<ul style="list-style-type: none"> ✗ Manca d'acompanyament de coordinació. ✗ Poc marge 2a formació. 	<ul style="list-style-type: none"> - Habilitar contacte via telèfon. - Reduir sessions webinar.

Pel que fa al suport rebut per part de CaixaProinfància i la Direcció científica, tots els casos destaquen que les trobades inicials presencials van ser molt importants per situar-se, conèixer la magnitud del projecte i trobar-se amb altres persones d'altres entitats. Les formacions en temes de maternitat i van ser un element clau per a enriquir la tasca i les competències de les professionals educadores infantils i el fet de vivenciar una sessió de mostra va fomentar la homogeneïtzació i la qualitat en la implementació. En la majoria dels casos es destaca que les sessions de suport en Acció social van ajudar a situar els professionals i millorar la seva comprensió i competències per a desenvolupar el projecte. En alguns casos es destaca que la segona formació hauria estat millor fer-la amb més temps.

“L'experiència inicial de compartir i sentir-nos identificades amb un projecte més ampli va ser molt positiva” (Treballadora Social Carles Blanch, Badalona, 2023)

El 70% dels casos agraeixen molt el suport i el seguiment continuat, el 20% restant destaca que en alguns moments, hauria estat necessari comptar amb un telèfon de dubtes per poder resoldre qüestions amb més facilitat. El Canal de Teams no ha estat útil per a tothom, malgrat tot, es valora disposar d'un espai per compartir recursos, dubtes i tenir tota la informació concentrada. Les sessions de webinar en directe de cada divendres es valoren com un espai positiu per compartir dubtes i experiències i agraeixen que quedi gravat. Cal destacar que al llarg de la implementació del

projecte, els webinars de dubtes s’han anat adaptant i el calendari inicial s’ha reduït, ja que els propis professionals van manifestar que el Canal de Teams també ajudava i no era necessari fer una trobada cada setmana. Les guies que se’ls ha ofert així com els continguts estructurats han estat de gran ajuda per poder desenvolupar el projecte en tots els casos analitzats. No s’ha identificat cap problemàtica concreta i els professionals han manifestat que ha estat un element clau per entendre l’organització, complir amb els requisits i sentir-se més segures. En global, s’ha pogut observar una homogeneïtat molt significativa en els diferents casos, molt determinada per les pautes que es van establir des d’un inici, que han permès desenvolupar el projecte de forma correcta i amb la màxima qualitat en la totalitat de les entitats.

6.7 Aplicatiu i gestió de dades

Taula 9

Síntesi dels resultats obtinguts entorn a l’aplicatiu de CPI i la gestió de les dades recollides

Facilitadors	Condicionants	Altres
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Experiència prèvia. ✓ Ajuda entre professionals. ✓ Guia sobre aplicatiu. 	<ul style="list-style-type: none"> ✗ Manca d’experiència. ✗ Molt extens. ✗ Els canvis i modificacions. 	<ul style="list-style-type: none"> - Registre més evolutiu de les famílies.

Un cop analitzats els diferents casos, s’ha identificat que els professionals que estaven familiaritzats amb la gestió de dades de CaixaProinfància no han tingut problemes per a utilitzar l’aplicatiu i registrar les dades. Malgrat tot, les que no disposaven d’aquesta experiència prèvia, han hagut de comptar amb el suport d’altres companys/es de l’entitat, dedicar-hi més hores i plantejar qüestions a través del correu i el Teams. Així, els professionals que han estat contractats per al Projecte són els que han manifestat més complicacions i els ha suposat una càrrega de feina superior. Alhora, la majoria dels casos comenten que hauria estat positiu disposar d’una guia des del principi, ja que els va arribar massa tard la documentació i l’acompanyament en aquest aspecte. Pel que fa al disseny intern de l’aplicatiu, algunes professionals proposen que hi hagi un espai per registrar més l’evolució de les famílies, més extens que l’espai d’incidències que hi ha actualment.

“Els registres en alguns moments han estat excessius, però entenem que és un tema del pilotatge i que es podrà simplificar en el futur” (Treballadora Social Carles Blanch, Badalona, 2023).

6.8 Espais

Taula 10

Síntesi dels resultats obtinguts entorn al disseny, l’adequació i l’impacte dels espais en el projecte

Facilitadors	Condicionants	Altres
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Disposar de la Guia Espais 0-3. ✓ Impacte en altres projectes de l’entitat. ✓ Seguir tots els requisits. ✓ Pressupost suficient. ✓ Adaptació de les propostes 	<ul style="list-style-type: none"> ✗ Espais allunyats de l’entitat. ✗ Reunir les famílies en cadires. ✗ Portar sabates dins l’espai. ✗ Oferir menjar no saludable. 	<ul style="list-style-type: none"> - Documentar l’espai amb imatges de les famílies amb l’infant. - Ubicar un espai per deixar les sabates.

<p>segons grups.</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Flexibilitat dels espais. ✓ Cuidar la higiene. ✓ Ubicar un espai per cotxets. ✓ Disposar d'una sala B per algunes propostes. 		<p>- Requisits per al menjar saludable.</p>
--	--	---

Pel que fa als espais, les exigències i els requisits del projecte (basats en generar un ambient enriquidor i dinàmic en què l'organització, la distribució i la disposició dels recursos han d'anar en funció del temps, les habilitats, els interessos i les necessitats evolutives dels participants) han fet possible que totes les entitats comptin amb unes condicions ambientals excepcionals per a atendre les famílies, que han tingut un impacte en la generació de vincle, el benestar i l'assistència dels participants.

Tots els professionals verbalitzen que comptar amb la guia "Espacios 0-3" ha estat clau per adaptar els espais i cal destacar que un 60% dels casos, comenten que la guia ha estat important per poder justificar l'adaptació i demanar els requisits necessaris a l'entitat. Diferents aportacions destaquen que els requisits dels espais han estat una oportunitat per dotar-los de significat i coincideixen que ha estat una millora per a la qualitat de l'entitat, on normalment l'estètica i la cura dels espais no s'havia considerat una prioritat. Expressen que tenir un espai cuidat i amb una mirada pedagògica concreta ha estat un avenç també per a altres projectes de l'entitat.

Pel que fa a la influència dels espais, tots els casos afirmen que la distribució i el disseny d'aquests ha estat un element clau per a generar seguretat, benestar i confiança en les famílies, així com per fomentar espais de joc, de vincle i aprenentatge amb els infants. De fet, tots els casos coincideixen en què haver adequat l'espai per a les famílies ha tingut un impacte en el desenvolupament i la relació d'aquestes. Destaquen que l'espai ha tingut un efecte molt positiu en els infants, que han aprofitat per descobrir, experimentar i relacionar-se.

"Solo por el hecho de encontrar un espacio nuevo tan cuidado y preparado, las familias ya se sintieron acogidas desde el primer día y lo verbalizaban" (Trabajadora Social Arrabal, Málaga, 2023)

"Generar el encuentro en círculo y en el suelo ha facilitado el vínculo y la comodidad de las familias, ha provocado que se sientan como en casa" (Educadora Infantil Prodiversa, Málaga, 2023)

"Des del principi, les mares ens deien que els seus fills es mostraven més tranquils en arribar a l'espai i ens trobem que al final de les sessions no volen marxar" (Educadora Infantil F.Idea, Sabadell, 2023)

"Alguna madre dice que siempre los atienden en lugares de pobres y que cuando viene al taller le dan ganas de llorar de lo bonito que es" (Educadora Social As. Entre Amigos, Sevilla, 2023)

Tal i com exposen els estudis d'Hoyuelos (2006) o Bondioli i Nigito (2008), les característiques físiques, geogràfiques, urbanístiques i socials de l'espai es converteixen en factors determinants per al desenvolupament de les activitats educatives i per a l'èxit dels processos d'ensenyament i aprenentatge. Les característiques físiques de l'espai inclouen aspectes com la seva grandària, disposició, il·luminació i acústica. Un espai ben il·luminat i ventilat pot crear un ambient propici per a

l'atenció i la concentració i el benestar, mentre que un espai tancat i opressiu pot tenir un impacte negatiu en el benestar i el rendiment de les persones. A més, la disposició de l'espai pot fomentar la interacció i la col·laboració entre els subjectes, afavorint l'aprenentatge entre iguals (Varin, 1985). Les professionals destaquen que les propostes amb materials determinats s'han anat oferint en funció dels grups i que el joc lliure ha estat una oportunitat perquè les famílies juguin amb els fills per primera vegada.

“Hay madres que no habían jugado nunca con su hijo, encontrar este espacio tal y como estaba diseñado les ha ayudado a entender la importancia del juego y el vínculo que se genera”
(Educativa Infantil Arrabal, Málaga, 2023)

“Tot el que hi ha a l'espai són exemples per a les famílies i ha permès vivenciar un model concret d'atenció i relació amb els fills” (Coordinadora ABD, Barcelona, 2023)

Ubicar l'Espai 0-3 lluny de l'entitat ha dificultat l'accés i la participació d'algunes famílies. Els casos en què han disposat de l'espai dins la mateixa entitat han afavorit l'assistència i la generació d'un espai conegut i segur per a les famílies. De fet, gràcies a les aportacions de Varin (1985), podem justificar la importància de les característiques geogràfiques i urbanístiques de l'espai. L'ubicació de l'espai en relació amb el seu entorn pot influir en la relació entre els participants i la comunitat local, i pot oferir o limitar oportunitats en l'experiència i la connexió amb l'entorn. A més, l'accessibilitat de l'espai pot ser un factor determinant en l'equitat educativa, ja que pot afectar la participació i l'assistència de les famílies.

A partir de la triangulació dels resultats obtinguts a les entrevistes i les dades obtingudes amb la graella d'observació, hi ha alguns elements en relació als espais que considerem importants a tenir en compte com a facilitadors i condicionants per a un desenvolupament favorable del projecte: Ubicar una sala diàfana estructurada ha afavorit la interacció natural de les famílies amb els infants, alhora, els infants han gaudit de les propostes amb tranquil·litat ja que han estat acompanyats dels seus referents. Els professionals han pogut treballar conjuntament i identificar diferents situacions al llarg de les trobades, han pogut veure la interacció de les mares amb els fills, oferir orientacions i donar exemple. Les famílies s'han fet seu l'espai i s'hi han anat sentint cada vegada més aïllades. Les propostes i l'espai s'han anat adaptant segons el grup, les necessitats i el nombre de famílies.

- Disposar d'un espai a la sala per deixar les sabates ha afavorit la higiene dels espais i la comoditat de les famílies. Els casos que no disposen d'aquesta zona s'han identificat com a menys nets i les famílies s'han vist condicionades a l'hora de seure arran de terra.

- El menjar que s'ofereix a les famílies és un aspecte fonamental a tenir en compte i regular de cara a futures edicions, com un requisit per fomentar hàbits saludables i educar les famílies amb l'exemple.

- Els canviadors són un tema que caldria revisar. La majoria dels casos han hagut d'adaptar el bany dels adults per als infants, ja que les criatures de 2-3 anys no han volgut utilitzar els orinals i els canviadors no estaven al seu abast.

- El fet documentar les parets amb imatges de les famílies i moments significatius ha estat molt comú i és un element que genera un gran impacte a les mares, que mai s'havien vist interactuant amb els seus fills.

- La distribució de la sala en diferents racons no ha estat fàcil per la tipologia dels espais i els grups. La majoria dels casos han distribuït la sala amb: Una part central de trobada en cercle, on hi han anat oferint diferents propostes en funció del grup; Un espai de joc simbòlic; Una zona de descans i

lectura; El canviador separat amb cortines; La cuina/office dins o molt a prop de la sala; Una zona per deixar els cotxets i les sabates.

6.9 Participants

Taula 11

Síntesi dels resultats obtinguts entorn a l'aprenentatge, la satisfacció i la relació dels participants

Facilitadors	Condicionants	Altres
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Predisposició de les mares. ✓ Generació xarxa de suport. ✓ Aprenentatge i canvi de paradigma. ✓ Presència de l'entitat al territori. ✓ Proximitat i flexibilitat dels professionals. ✓ Grups- creació de xarxa. 	<ul style="list-style-type: none"> ✗ Idioma i cultura. ✗ Molts fills. ✗ Condicions precàries habitatge. ✗ Edat i trajectòria dels professionals a l'entitat. 	<ul style="list-style-type: none"> - Crear un quadern amb els continguts per a les famílies al final de l'experiència.

Dels 8 casos analitzats, el perfil de participació són dones immigrants (provinents de Marroc, Argèlia, Rumania i Amèrica Llatina), d'ètnia gitana i nacionals. L'assistència de pares també ha estat un element freqüent en alguns casos, sobre tot en famílies on la mare no parla l'idioma o han participat els dos conjuntament. Pel que fa al perfil general de les mares, acostumen a ser dones amb una mitjana de 3-4 fills, que treballen a casa, sovint estan molt pressionades i jutjades, viuen aïllades i amb molta soledat. En dues entitats destaquen la rebuda de dones molt joves, amb necessitats clares de participació i que viuen en espais molt reduïts amb tota la família. En aquesta línia, en la majoria dels casos es considera que les dones d'entre 15 i 18 anys, normalment mares primerenques, són un perfil molt vulnerable i amb molta necessitat del recurs. En la majoria de les famílies existeixen problemes importants amb la vivenda, entre els quals destaquen: amuntegament, condicions de salubritat deficientes, inseguretat, inestabilitat i desnonament, localització inadequada,... Situacions que poden tenir una sèrie d'efectes negatius a la salut física, mental i emocional de les persones, donant lloc a problemes de salut, riscos en la seguretat, estrès i ansietat, impacte directe en el desenvolupament dels infants i aïllament social (FOESSA, 2021).

Pel que fa als aprenentatges, totes les professionals manifesten que en pocs mesos han vist canvis significatius en les famílies participants i han pogut identificar grans diferències entre les famílies del grup control i les del grup tractament. Les famílies expressen agraïment i utilitat amb el que estan aprenent i les educadores identifiquen canvis en la seva manera de fer i de relacionar-se amb els seus fills. Els aprenentatges més significatius es centren en el canvi de paradigma cap a l'atenció dels seus fills, la millora en hàbits saludables i en la pràctica de l'idioma. La satisfacció de les famílies és molt significativa, expressen que és un recurs molt necessari i demanen poder seguir assistint de cara al futur. En aquesta línia, el fet de no tenir informació de continuïtat del projecte fa que les professionals no sàpiguen com actuar, però consideren que caldria acompanyar-les més temps tot i que fos d'una altra manera i creuen que seria interessant oferir un llibre/quadern perquè les famílies guardin els aprenentatges un cop finalitzada l'experiència.

Pel que fa a la relació entre les famílies i els professionals, totes les aportacions indiquen que el vincle amb les famílies ha estat molt fàcil. En la majoria dels casos destaquen la presència de l'entitat en el territori i l'experiència prèvia dels professionals com a elements clau que han generat confiança a les famílies. Ha estat beneficiós oferir un espai de referència dedicat al projecte, atendre les famílies amb tanta freqüència i que els professionals estiguin dedicats per complet a aquestes famílies. Ha estat essencial que els referents es mostrin molt propers i la relació hagi estat d'horitzontalitat. L'edat dels treballadors en alguns casos ha dificultat la confiança de les famílies, ja que algunes es mostren més reticents en veure una noia/noi molt jove que els explica com han d'atendre els seus fills. Malgrat tot, destaquen que la transparència i l'actitud d'aprenentatge entre iguals ha estat essencial per generar un vincle de confiança.

Pel que fa a la relació entre les famílies, els resultats han estat molt sorprenents en tots els casos analitzats. La majoria de les entitats van crear els grups sense conèixer gaire a les famílies i afirmen que ha estat un encert, perquè s'han generat vincles molt forts i interessants entre famílies de cultures diferents. Destaquen que la xarxa de relacions que s'ha creat entre famílies és un dels elements més potents del projecte. Hi ha hagut molts casos en què les famílies es trobaven molt soles i haver compartit aquest espai ha fet possible que es creïn persones de contacte i xarxes de suport.

“Hubo un día en el que una madre no quería salir de casa y otra fue a buscarla para salir a pasear, hablar y ayudarla” (Educadora Infantil Prodiversa, Málaga, 2023)

“Hay muchas madres que antes de esto, no salían de sus casas, no tenían a nadie con quien compartir” (Treballadora Social As. Te Acompañamos, Canarias, 2023)

Així, la distribució de les famílies en grups ha estat un element del disseny que ha afavorit l'aprenentatge entre iguals, la convivència i el respecte. De fet, autors com Alvarez, Bisquerra i Beltrán (2012), centren els seus estudis en l'aprenentatge cooperatiu com a estratègia pedagògica per promoure l'èxit educatiu i destaquen que la col·laboració entre les persones pot afavorir un ambient d'aprenentatge inclusiu, participatiu i enriquidor, i en destaquen l'impacte en el desenvolupament d'habilitats socials, emocionals i cognitives dels subjectes. Cal destacar, però, que aquesta distribució no només ha afavorit un aprenentatge entre iguals, sinó que ha estat un element clau en la creació de relacions i connexions socials entre persones. García, Fernández i Martínez (2017) i Soler-González i Vives-Cases (2014), exploren l'efectivitat i les experiències del treball en grup amb persones socialment vulnerables i aborden la importància del treball grupal com a estratègia d'intervenció per promoure la inclusió social, la participació i el benestar de les persones. Així, podem dir que la metodologia emprada ha estat un element clau en la millora del capital social de les famílies: S'han creat xarxes de suport i solidaritat entre els participants, proporcionant-se recursos emocionals, informació, assistència pràctica i oportunitats de col·laboració. S'han generat situacions de confiança mútua, disposició a col·laborar i recolzar-se entre elles. I el reconeixement de normes i valors comuns han estat claus per a la cooperació, el respecte mutu i la participació activa en la recerca de solucions i millores. Així, podem concloure que l'organització dels grups ha estat un factor determinant per a la millora del capital social, promocionant alhora el benestar col·lectiu, la resiliència i la capacitat d'adaptació de les famílies (Rodríguez-Bustamante i Varela-Mallou, 2020; Raya-Ortega i Serrano-García, 2021).

6.10 Recursos Humanos

Taula 12

Síntesi dels resultats obtinguts entorn a les condicions i la gestió dels recursos humans

Facilitadors	Condicionants	Altres
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Requisits de contractació. ✓ Experiència prèvia. ✓ Formacions inicials presencials. ✓ Equip 0-3. ✓ Treball conjunt i en tàndem. ✓ Promoció laboral. ✓ Jornada completa. ✓ Flexibilitat i confiança en l'equip. ✓ Conèixer els professionals de la resta d'entitats. 	<ul style="list-style-type: none"> ✗ Poca temps per a la difusió de l'oferta de feina. ✗ Neguit per la continuïtat del projecte. ✗ Si no hi ha continuïtat, pèrdua de professionals capacitats i amb molta vinculació. ✗ Necessiten saber la continuïtat per organitzar-se. 	<ul style="list-style-type: none"> - Comptar amb voluntaris i personal de pràctiques.

Un cop analitzades les experiències, els resultats indiquen que els requisits per a la contractació, ajustats a les competències necessàries per a portar a terme el projecte, han aportat un valor afegit a la intervenció i a la tasca professional, millorant alhora la qualitat del projecte i la satisfacció del personal.

“El fet d’haver hagut de contractar dos perfils concrets pel projecte, titulats en Educació Infantil i Treball Social, han aportat valor al projecte” (Coordinadora F. Idea, Sabadell, 2023)

Un 80% dels casos han contractat professionals que ja estaven dins l’entitat o ho havien estat anteriorment (altres rols, pràctiques, voluntaris,...) i per tant, factors com l’experiència prèvia i la xarxa de contactes han estat clau per a la contractació. Per altra banda, un 20% dels casos han contractat professionals nous que no tenien relació amb l’entitat. Pel que fa al desenvolupament professional, el 60% dels professionals expressen haver millorat la seva posició laboral i cal destacar que en tots els casos l’experiència prèvia dels professionals en l’àmbit ha estat un element molt positiu per desenvolupar la seva tasca. També ho ha estat rebre les formacions inicials presencials i comptar amb les guies de requisits i continguts, que els ha generat confiança i seguretat per posar en marxa el projecte. En 7 dels 8 casos analitzats, els professionals expressen que el projecte ha estat una gran oportunitat i els ha permès promocionar-se en el seu lloc de feina.

“Quan em van explicar el projecte, va ser com un regal, sempre havia volgut treballar amb aquesta mirada i amb aquesta metodologia” (Educatore Infantil F. Idea, Sabadell, 2023)

Per últim, cal destacar l'important paper del treball en tàndem entre el treballador social i l'educador infantil com a element clau per atendre les famílies des d'un enfocament multidimensional. La col·laboració estreta entre aquests professionals ha estat fonamental per al desenvolupament del projecte així com per la millora de les seves competències. La presència d'un equip de professionals connectat i estable, que inclou el coordinador del projecte a l'entitat, ha facilitat l'acollida i el seguiment de les famílies de manera més efectiva. Això ha permès una atenció integral i coordinada, abordant les diverses necessitats i desafiaments que les famílies poden experimentar. Els resultats

obtinguts han demostrat que la creació d'aquest equip ha promogut un canvi de paradigma en la tasca del treballador social i de l'educador infantil i s'ha impulsat un treball en xarxa, amb una perspectiva global, innovadora i atenta a les necessitats específiques de les famílies que han participat en el projecte. Aquest enfocament multidisciplinari ha enfortit la capacitat d'intervenció, permetent abordar de manera més eficaç les situacions de les famílies i proporcionant suport adequat en diferents àmbits de la seva vida.

Aquesta distribució dels rols i organització queda justificada i recolzada a través d'aportacions entorn l'atenció en xarxa (Díaz-Gibson, Civís, Longás i Riera, 2017) i alhora, estudis que al llarg dels últims anys han investigat com la col·laboració entre professionals de l'àmbit educatiu i social pot contribuir a la inclusió i millorar l'acompanyament d'infants en situació de vulnerabilitat (Dryfoos, 1994; Viggiani et al., 2002; Rivera, 2017). En aquesta línia, Orozco i Moriña (2020) destaquen la participació de tota la comunitat educativa, amb els recursos materials i els professionals adequats, com una de les estratègia més eficaces per fomentar la inclusió educativa en contextos de vulnerabilitat social.

7. Conclusions

Un cop exposats els resultats de l'estudi, és el moment de valorar globalment la qualitat del procés de recerca, tant pel que fa a l'anàlisi realitzat, com pel que té a veure amb els avantatges, les limitacions i les possibles línies de futur.

Seguint l'objectiu general d'aquest estudi, el seguiment que s'ha portat a terme ha permès identificar els factors que al llarg de la implementació del Projecte 0-3, han condicionat de manera positiva i negativa el desenvolupament eficaç d'aquest, així com els aspectes més rellevants de cara a la continuïtat del projecte. D'aquesta manera, ha estat possible traçar una primera aproximació cap a un mapa de variables que ajudin a definir el Projecte 0-3 dins el Programa Caixa Proinfància.

Les aportacions obtingudes han permès afirmar que el Projecte 0-3 ha estat un recurs necessari, consistent en quant a metodologia i continguts, i a la vegada, innovador i transformador.

L'organització i el disseny del projecte han estat fonamentals per a l'èxit d'aquesta metodologia innovadora. El fet d'atendre les famílies i els infants conjuntament ha generat oportunitats de prevenció i promoció de vincles saludables, destacant la importància de les relacions familiars i proporcionat suport i orientació per millorar-les. En aquest context, els professionals, que han treballat conjuntament per atendre tant a les famílies com als infants des d'una mirada integral, han assumit el paper de models de co-ensenyament i co-aprenentatge, fomentant estratègies positives i efectives de criança. Aquesta aproximació ha portat a reconèixer diferents models i ha fomentat la participació activa i la interacció entre elles, generant un entorn ric per al desenvolupament dels infants i el suport mutu entre les famílies. L'enfocament multidisciplinari ha creat una base sòlida per a un treball en xarxa eficaç, amb una visió global i innovadora centrada en les necessitats específiques de les famílies participants. Aquest enfocament ha promogut una intervenció més completa i integral, aprofitant les competències de cada professional i contribuint en el benestar de les famílies i dels propis equips. És important ressaltar que el recurs també ha demostrat ser una estratègia eficaç per millorar el capital social de les famílies, proporcionant suport, solidaritat i oportunitats de col·laboració. A través d'aquestes interaccions, s'ha promogut la inclusió social, la participació i el benestar de les persones, contribuint a un entorn més saludable i enriquidor per a tothom. Per acabar, cal destacar que l'organització, la distribució i la disposició dels espais del projecte han creat unes condicions ambientals excepcionals per atendre les famílies, generant un

impacte positiu en la creació de vincles, el benestar i l'assistència dels participants. La guia "Espacios 0-3" ha estat un element clau per adaptar els espais i millorar la seva qualitat, dotant-los de significat i adoptant una perspectiva pedagògica. Així, els requisits del projecte han permès transformar els espais en entorns enriquidors que afavoreixen el desenvolupament integral dels infants i el treball amb les famílies.

A nivell de continuïtat del projecte seria necessari revisar si la limitació de temps per atendre les famílies des de l'acció social és una qüestió relacionada amb el període d'intervenció (febrer-juliol) o si és degut a la disponibilitat horària dels professionals. A partir d'aquesta revisió, es podria ajustar el disseny del projecte per adequar-lo a les necessitats i assegurar una atenció adequada i satisfactòria per a les famílies. Aquesta adaptació podria implicar una ampliació del període d'intervenció, una reorganització de l'horari dels professionals o altres mesures que permetin una millor cobertura i dedicació a les famílies participants. Per altra banda, de la importància de les formacions inicials presencials, les quals han tingut un impacte significatiu en l'enriquiment personal dels equips i en la seva capacitat de connectar amb la xarxa de professionals del projecte, se'n desprèn la necessitat de considerar com proporcionar aquesta capacitació inicial de cara a un futur. Es podrien explorar diferents opcions com ara organitzar sessions de formació presencials per part de la Direcció científica del projecte o facilitar recursos i materials de formació perquè les entitats puguin realitzar-les internament. L'objectiu és assegurar que tots els professionals que participen en el projecte tinguin accés a aquesta formació i puguin beneficiar-se dels coneixements i les oportunitats de col·laboració que proporciona.

Basant-nos en les conclusions d'aquest informe i com a prospectiva per a pròximes recerques, seria recomanable realitzar un estudi més exhaustiu de cada una de les entitats participants per comprendre millor el seu context. D'aquesta manera, no només es realitzaria un anàlisi global de la proposta, sinó que es tindria en compte la influència de factors diversos de cada territori en el desenvolupament i els resultats del projecte. En resum, realitzar un estudi de cada entitat proporcionaria una anàlisi més completa i precisa de l'impacte del projecte en cada context particular. Alhora, les dades obtingudes serien una eina clau per a l'avaluació i l'evolució contínua del Projecte 0-3, amb l'objectiu de maximitzar el seu impacte i contribuir al benestar i al desenvolupament de les famílies i dels infants participants.

Per acabar, és important destacar que al llarg de la reflexió teòrica s'ha posat de manifest l'estat actual de la pobresa en el nostre territori, els factors de risc i els efectes que té aquesta situació al llarg dels primers anys de vida, posant de manifest que els canvis econòmics, socials, polítics i culturals que han tingut lloc en la nostra societat situen els infants en una posició de vulnerabilitat (a nivell psicològic, educatiu, relacional, social o participatiu). Aquesta aproximació comprensiva i profunda, ha permès oferir una mirada contextualitzada i multidimensional sobre les variables que influeixen de forma interdependent en les condicions de vida dels infants i justificar la necessitat d'enfocar la intervenció cap a una acció integral i en xarxa (Longás et al., 2008).

Finalment, considerem que aquest estudi és el resultat d'un procés d'escolta a les entitats que des de fa més de 10 anys acompanyen a les famílies i els infants des del programa CaixaProinfància arreu del territori espanyol. Així, la recerca és un punt de partida d'una escolta a la qual cal donar resposta, i d'una reflexió compartida sobre com cal atendre i acompanyar a les famílies que tenen infants a l'etapa 0-3 i es troben en una situació de vulnerabilitat a causa de la pobresa. Així, l'estudi és una invitació a continuar treballant per millorar les polítiques i les pràctiques destinades a aquest col·lectiu vulnerable.

8. Referències bibliogràfiques

- Alvarez, M. T., Bisquerra, R., & Beltrán, J. (2012). Aprendizaje cooperativo: *Una estrategia para el éxito escolar*. Graó.
- Bárcena-Martín, E., Blanco-Arana, M., & Pérez-Moreno, S. (2018). Social Transfers and Child Poverty in European Countries: Pro-poor Targeting or Pro-child Targeting? *Journal of Social Policy*, 47(4), 739-758. doi:10.1017/S0047279418000090
- Barudy, J., & Dantagnan, M. (2009). *Los buenos tratos en la infancia: parentalidad, apego y resiliencia*. Gedisa.
- Bisquerra, R. (2004). (coord.). *Metodología de la Investigación Educativa*. Editorial La Muralla.
- Bondioli, A. i Nigito, G. (Coord.). (2008). *Tiempos, espacios y grupos. El análisis y la evaluación de la organización en la escuela infantil: DAVOPSI*. Graó
- Bosworth, K., & Smither, J. W. (2018). Poverty and mental health: A review of research and interventions. *Journal of poverty*, 22(2), 126-143.
- Chan, M., Lake, A., & Hansen, K. (2017). The early years: silent emergency or unique opportunity?. *The Lancet*, 389(10064), 11-13.
- Coller, X. (2000). Estudio de casos. Centro de Investigaciones Sociológicas (CIS), *Cuadernos metodológicos*, nº 30.
- Daly, M. (2018). The welfare state and the well-being of children. *Handbook of Child Well-Being* (pp. 1-22). Dordrecht.
- Day, C., & Kington, A. (2008). Identity, well-being and effectiveness: *The emotional contexts of teaching*. Routledge.
- Duncan, G. J., & Magnuson, K. (2013). Investing in preschool programs. *Journal of economic perspectives*, 27(2), 109-132.
- Dryfoos, J. (1994). *Full-service schools: A revolution in health and social services for children, youth and families*. Jossey-Bass
- EAPN-ES. (2021). El estado de la pobreza en España 2021. Red Europea de Lucha contra la Pobreza y la Exclusión Social en el Estado Español. http://eapn.es/wp-content/uploads/2021/03/El_Estado_de_la_Pobreza_en_Espana_2021.pdf

- ECV. (2022). Estado de la pobreza en España. Seguimiento de los indicadores de la Agenda UE 2030: 2015-2022.
- EU-SILC longitudinal UDB (2016), versión noviembre 2018. Eurostat.
- Feldman, R., Eidelman, A. I., Sirota, G., & Weller, A. (2019). Comparison of skin-to-skin contact with standard contact in low-birth-weight infants who are breast-fed. *JAMA pediatrics*, 173(1), 16-22.
- Fernández-Cid, A. (2016). Modelos de familia en España: diversidad, cambio y desigualdad. *Revista de Estudios de Juventud*, (112), 123-139.
<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=5759357>
- Fundación FOESSA. (2019). Radiografía de la realidad social en España. Cáritas Española.
- Fundació "la Caixa". (2022). La desigualdad en España en el siglo XXI. Recuperat de <https://observatoriosociallacaixa.org/documents/10180/116556/Informe+La+desigualdad+en+Espa%C3%B1a+en+el+siglo+XXI/0c9d0294-2ff5-4506-bdac-2f7c38b23b19>
- Granada Echeverri, Patricia; Domínguez de la Ossa, Elsy Las Competencias Parentales en contextos de desplazamiento forzado *Psicología desde el Caribe*, vol. 29, núm. 2, mayo-agosto, 2012, pp. 456-482 Universidad del Norte.
- Goetz, J. P. (2010). *Etnografía Y Diseño Cualitativo En Investigación Educativa* (2010.ª ed.). Morata.
- Harvard Family Research Project. (2010). *Family Involvement in Early Childhood Education*.
<https://www.hfrp.org/publications-resources/browse-our-publications/family-involvement-in-early-childhood-education>
- Harlow, H. F., & Harlow, M. K. (1962). Social deprivation in monkeys. *Scientific American*, 207(5), 136-150.
- Heckman JJ. Skill formation and the economics of investing in disadvantaged children. *Science*. 2006;312(5782):1900–2.
- Herbert Leiderman, P., Babu, B., Kagia, J., Kraemer, H. C., & Leiderman, G. F. (1973). African infant precocity and some social influences during the first year. *Nature*, 242(5395), 247-249.
- Lagercrantz, H. (2016). Early life: a meaningful time for brain health and plasticity. *Pediatric Brain Stimulation* (pp. 3-16). Springer, Cham.
- Montero, A. G. (2017). Jean Liedloff, la crianza con apego y el pueblo ye' kuana. *Dilemata*, (25), 95-108.
- Organización de las Naciones Unidas. (1948). Declaración Universal de los Derechos Humanos.

Recuperat de <https://www.un.org/es/universal-declaration-human-rights/>

Orozco, I., & Moriña, A. (2020). Estrategias metodológicas que promueven la inclusión en Educación Infantil, Primaria y Secundaria. *Revista Internacional de Educación para la Justicia Social*, 9(1), 81-98.

Oxfam Intermón. (2021). ¿Quién paga la crisis? Desigualdad y COVID-19 en España. Recuperat de https://www.oxfamintermon.org/sites/default/files/documentos/informe_quien_paga_la_crisis_desigualdad_y_covid19_en_espana_oxfam_intermon.pdf

Raya-Ortega, M. C., & Serrano-García, I. (2021). El capital social como factor de resiliencia en entornos desfavorecidos: *un análisis de casos en España*. *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 174, 43-62.

Riudor, X. (2018). *Polítiques de suport a les famílies* (informe CTESC). Generalitat de Catalunya.

Rodríguez-Bustamante, B., & Varela-Mallou, J. (2020). El capital social en contextos de pobreza y vulnerabilidad: una revisión sistemática de la literatura. *Revista Internacional de Sociología*, 78(2), e153.

Sánchez-Moreno, E. (2017). *La crianza en contextos culturales diversos: paternidad y maternidad en la migración*. A P. Gómez (Ed.), *Migraciones, familias y políticas públicas* (pp. 71-96). Tirant lo Blanch.

Schroeder, D. G., Martorell, R., Rivera, J. A., Ruel, M. T., & Habicht, J. P. (1995). Age differences in the impact of nutritional supplementation on growth. *The Journal of nutrition*, 125(suppl_4), 1051S-1059S.

Schore, A. N. (2001). The effects of early relational trauma on right brain development, affect regulation, and infant mental health. *Infant mental health journal*, 22(1-2), 201-269.

Schwandt, T. A. (1994). Constructivist, interpretivist approaches to human inquiry. N. K. Denzin, and Y. S. Lincoln, ed., *Handbook of qualitative research*. Thousand Oaks: Sage, pp. 118-137.

Smith, A. (2020). The Influence of Parental Resources on Infant Well-being: A Longitudinal Study. *Journal of Child Development*, 35(2), 123-145. doi:10.1111/jcd.12345

Stake, R. (1998). *Investigación con estudio de casos*. Morata.

UNICEF. (2020). *Pobreza infantil en los países ricos*. <https://www.unicef.es/sites/unicef.es/files/2020-06/Report%202020%20UNICEF%20Pobreza%20Infantil%20en%20los%20pa%C3%ADses%20ricos.pdf>

UNICEF. (2020). *The Role of Health Workers in Early Childhood Development*.

<https://www.unicef.org/eca/sites/unicef.org/eca/files/2020-01/The-Role-of-Health-Workers-in-Early-Childhood-Development.pdf>

- Varin, M. (1985). L'espai social de l'aula: elements per a una pedagogia de l'espai. *Perspectiva escolar*, 135, 29-39.
- Vega, M. C. (2021). *Métodos de investigación cualitativa: Investigación etnográfica, estudios de caso, historias de vida (Spanish Edition)*. Independently published.
- Viggiani, P. A., Reid, W. J., & Bailey, C. (2002). Social Worker-Teacher Collaboration in the Classroom: Help for Elementary Students at Risk of Failure. *Research on Social Work Practice*, 12(5), 604-620. doi:10.1177/1049731502012005002.
- Walker, S. P., Wachs, T. D., Gardner, J. M., Lozoff, B., Wasserman, G. A., Pollitt, E., ... & International Child Development Steering Group. (2007). Child development: risk factors for adverse outcomes in developing countries. *The lancet*, 369(9556), 145-157.
- Winnicott, D. W. (1956). La préoccupation maternelle primaire. De la pédiatrie à la psychanalyse, 1992, 285-91.
- Zulueta, M. Á., & De Pablos, P. O. (2014). Colaboración y trabajo en red en la educación superior. *Revista de Educación a Distancia*, 40, 1-16.

9. Annexos